

## 1923-1960 DÖNEMLERİNDE TÜRKİYE'DEN HACCA GİTMEK: POLİTİKA, ORGANİZASYON VE ALGI

ERTUĞRUL DALMIŞ\*

### ÖZ

Türkiye’de hac ibadetinin 1923-1960 yılları arasındaki genel durumu, çok partili hayata geçilmesinden sonra hacca gideceklerle döviz tahsis kararı, bunun basına ve meclise yansıyan halleri, 1953-1954 yıllarına kadar hacca ilişkin genel bir devlet organizasyonunun olmamasından kaynaklı hacı adaylarının karşılaştıkları güçlükler bu çalışmanın ana kapsamını oluşturmaktadır. 1945 yılında çok partili hayata geçilmesiyle birlikte iktidara talip olmanın beraberinde rekabeti ve halkın taleplerini eğilmeyi de gerekli kılması ve bunun partilerin siyasi söylem ve vaatlerine de yansımalarının da etkisiyle bu döneme kadar çeşitli gerekçe ve nedenlerle kesintiye uğramış hac ibadetinin organize bir devlet hizmetine dönüşme süreci de bu çalışmanın ana konuları arasındadır. Süreç değerlendirilmeye çalışılırken devletçe yapılan hac organizasyonunun siyasi, iktisadi, ticari, uluslararası ilişkiler ve salgın hastalıklar gibi birçok duruma bağlı olarak değişkenlik gösterebildiği vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda gerek Osmanlı Devleti’nin dağılmasının bıraktığı hac yollarının güvenliği meselesi gibi sorunlu alanlar, gerekse ulusal ve uluslararası yeni dengelerin organize bir haccın önündeki engelleri oluşturduğuna işaret edilmeye çalışılmıştır. Bu engellere, kuruluş ve kurumsallaşma döneminin ideolojik yaklaşımları, iktisadi

\* Öğretim Görevlisi Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü  
TÜRKİYE, ertugrul.dalmis@istanbul.edu.tr  
ORCID:0000-0002-1033-4747

şartları ve salgın hastalıklar gibi durumlar da ilave edildiğinde Türkiye’de uzunca bir dönem hacın organizasyonu mümkün olmamıştır. Ayrıca bu dönemde hac hususunda bir devlet organizasyonunun yokluğu, hacı adaylarının uğurlanması ya da karşılanması gibi toplu uygulamalara sıcak bakılmaması gibi sebepler dolayısıyla hac ibadetinin genel itibarıyla bireyselleştiği gözlemlenmiştir. Bu anlamda Türkiye’de hac uzun bir süre bireysel imkânlar üzerinden ve çoğu kere kaçak yollarla gerçekleşmiştir. Ancak bununla birlikte tek partili yıllar da dâhil olmak üzere Cumhuriyet döneminde resmi bir hac yasağı kararı alınmadığının da ifade edilmesi gerekir.

Çok partili yaşama geçilmesinden sonra yaşanan politika değişiminin etkisiyle dinî alanın rahatlatılmasına ilişkin alınan kararlardan hac ibadeti de payına düşeni almıştır. Demokrat Parti’nin (DP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) dönemi laiklik uygulamalarının daralttığı İslami alanın genişletilmesine ilişkin seçim vaatleri ve bunun kitleler üzerindeki etkisi dolayısıyla mevcut iktidar CHP bunun olası siyasi getirisini DP’ye bırakmak istememiş ve hacca gideceklerle döviz tahsis kararı başta olmak üzere organize bir hac için çeşitli karar ve uygulamalara imza atmıştır. 1950 yılındaki iktidar değişikliği ile bunların kapsamı genişletilmiş ve bundan sonraki süreç aşamalı bir şekilde hacın devlet denetiminde bir organizasyona dönüşmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Hac ibadetinin tarihsel sürecinin Cumhuriyet dönemi henüz gerçek anlamda yazılmadığından alana ilişkin literatür oldukça yetersizdir. Dolayısıyla bu çalışma genel olarak Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet ve Osmanlı arşivleri, dönem basını, meclis tutanakları gibi birincil kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışmanın bundan sonra yapılacak Cumhuriyet dönemi hac uygulamaları ve araştırmalarına kaynak ve fikir sağlaması hedeflenmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Döviz Tahsisi, Hac, Hacın Organizasyonu, Salgın Hastalıklar, Türk Hacıları.

**PILGRIMAGE FROM TÜRKİYE IN THE PERIOD  
1923-1960: POLICY, ORGANIZATION AND  
PERCEPTION**

**ABSTRACT**

The general situation of pilgrimage in Türkiye between 1923 and 1960, the decision to allocate foreign currency to pilgrims after the transition to multi-party rule, its reflections in the press and parliament, and the difficulties faced by pilgrim candidates due to the lack of a general state organization for pilgrimage until 1953-1954 constitute the main scope of this study. In 1945, with the transition to multi-party life, the process of transforming the pilgrimage worship, which had been interrupted for various reasons until this period, into an organized state service with the effect that aspiring to power necessitated competition and addressing the demands of the people, and this was reflected in the political discourses and promises of the parties, is among the main topics of this study. While trying to evaluate the process, it is tried to emphasize that the organization of pilgrimage by the state could vary depending on many situations such as political, economic, commercial, international relations and epidemics. In this sense, it is tried to point out that both problematic areas such as the security of the pilgrimage routes left by the dissolution of the Ottoman Empire and new national and international balances constitute obstacles to an organized pilgrimage. When the ideological approaches, economic conditions and epidemics of the period of establishment and institutionalization were added to these obstacles, it was not possible to organize pilgrimage in Türkiye for a long period of time. In addition, in this period, it was observed that the pilgrimage was generally individualized due to reasons such as the absence of a state organization for pilgrimage and the lack of interest in collective practices such as seeing off or welcoming pilgrim candidates. In this sense, pilgrimage in Türkiye was performed for a long time through individual means and often illegally. However, it should also be noted that there was no official ban on pilgrimage during the Republican era, including the single-party years.

After the transition to multi-party life, with the effect of the policy change after the transition to multi-party life, hajj worship also received its share of the decisions taken to relax the religious sphere. Due to the electoral promises of the Democrat Party (DP) to expand the Islamic sphere, which had been narrowed by the Republican People's Party (CHP) era secularism practices, and the impact this had on the masses, the current ruling CHP did not want to leave the possible political benefits of this to the DP and signed various decisions and practices for an organized pilgrimage, including the decision to allocate foreign currency to those going on pilgrimage. In 1950, with the change of government, the scope of these decisions and practices was expanded and the following process gradually transformed hajj into an organization under state control.

Since the Republican period of the historical process of the pilgrimage has not yet been written in real terms, the literature on the field is quite insufficient. Therefore, this study is based on primary sources such as the Republican and Ottoman archives of the Presidency of State Archives, the Turkish Diplomatic Archives of the Presidency of Foreign Affairs, the press of the period, and parliamentary minutes. It is aimed that this study will provide sources and ideas for future pilgrimage studies in the Republican period.

**Keywords:** Currency Allocation, Hajj, Organization of Hajj, Epidemics, Turkish Pilgrims.

## GİRİŞ

Hac; ekonomik, sıhhi ve akli açıdan gerekli şartları taşıyan her Müslüman'ın belirlenen zamanlarda Kâbe'yi ve Arafat'ı ziyaret etmesi ve bazı dinî görevleri yerine getirmesidir. Dinî bir vazife olmasının yanında siyasal, toplumsal, fiziksel, mekânsal bir tarafı da olan bu ibadetin organizasyonu dönemlere göre değişebilen belirli güçlükleri beraberinde getirmiştir. İslam toplumlarının dünyanın çeşitli yerlerine yayılmış olması, sahip olunmayan ulaşım vasıtaları, yol emniyetinin bulunmaması, salgın hastalıklar, Bedevi saldırıları bu güçlüklerin bazılarıdır. Bunlara bağlı olarak Hicaz'a ulaşmak aylarca sürebilmektedir. Bu anlamda hem zaman, hem de mekân açısından hacı adaylarının Hicaz'a ulaşım sağ salım dönmeleri için gerekli güvenliğin sağlanması kolay bir iş olarak görünmemektedir<sup>1</sup>. Osmanlı Devleti döneminde haccın organizasyonuna ilişkin önemli eserinde Suraiya Faroqhi, Anadolu ve Rumeli kasabalarının zengin kişileri için bile bu ciddi bir mali fedakârlık iken, mali durumu görece daha az veya kötü olanlar için ise hac yolculuğunun ölüm sebebi olabildiğini yazmaktadır. Yiyecek-içecek sıkıntısı, kuraklık ya da Bedevi saldırıları bu olası ölüm nedenlerinin bazılarıdır<sup>2</sup>.

Osmanlı Devleti'nde haccın ve hac yollarının güvenliği meselesi<sup>3</sup> halife padişahın imajı, hâkimiyeti ve siyasal sorumluluğu ile de doğrudan alakalı görülmüş ve önemsenmiştir<sup>4</sup>. Çünkü hac, bir farz ibadet olmasının yanında Müslümanlar nezdinde halife-padişahın meşruiyetinin de önemli bir aracı olarak görülmüştür. Bu anlamda padişahların her yıl hac için ciddi meblağlar sarf etmesi "Hadimü'l Haremyn-i Muhteremeyn" unvanlarının ve hükümler ol-dukları coğrafya ve toplumdaki meşruiyetiyle doğrudan alakalıydı<sup>5</sup>. Bu haliy-

1 Murat Kargılı, ulaşım vasıtalarının yeterli olmadığı dönemlerdeki yaya, at ya da deve sırtlarında yapılan hac yolculuğunu "adeta hareket eden bir şehir" olarak tanımlamaktadır. Hareket halindeki bir "şehirin" finansman, güvenlik ve idaresini sağlamanın zorluğuna dikkat çekmek gerekir. Murat Kargılı, **Kutsal Yolculuk Hac, Kartpostallarla Hac Yolu**, Denizler Kitabevi, İstanbul 2014, s.5.

2 Suraiya Faroqhi, **Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 6.

3 Bu konuda bir çalışma için bk.: Faruk Doğan, "18. ve 19. Yüzyıllarda Şam – Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu", **Tarih Okulu Dergisi, (TOD) S XV**, 2013, s. 127-157.

4 Hacı hilafet ve siyaset bağlamında ele alan bir çalışma için bk.: Betül Ayaz, **Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

5 Faroqhi, **a.g.e.**, s. 8-9.

le Türkistan Müslümanlarının hacca gitmek için Rusya ve Safevi engelleri ile karşılaşması üzerine, halife-padişahın harekete geçmesi adeta bir zorunluluk halini almıştır. Don Volga Kanal Projesi, diğer birçok sebeple birlikte bölge hacılarının yol güzergâhını emniyet altına almayı da amaçlamaktaydı<sup>6</sup>.

Osmanlı padişahları nezdinde Hicaz Bölgesi'ndeki dinî yapıların imar ya da tadilatı da, dinî yaklaşımın yanı sıra imaj, hâkimiyet ve siyasal sorumluluk çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda bahsi geçen bölgede herhangi bir devlet ya da kişinin faaliyet yürütmesine sıcak bakılmamıştır. Çünkü burada yapılan herhangi bir imar faaliyeti, halife-padişahın kişisel dindarlığının bir göstergesi olmasının yanında, hâkimiyet ve siyasal konumlarının da ifadesiydi<sup>7</sup>. Bu anlamda Hindistan Racalarından Ali Han'ın Harem-i Şerif'in aydınlatılması için gönderdiği para bu iş için kullanılmayarak fakirlere dağıtılmıştır<sup>8</sup>. Zira halife-padişahın Hicaz bölgesinin bütün ihtiyaçlarını karşılama kudretine sahip olduğunun ispatı önemli görülmekteydi. Bu hâkimiyet anlayışının sürdürülebilir olması için Osmanlı padişahları, savaş koşullarında dahi bu işi ihmal etmemiştir.

272

Ancak 1800'lü yılların başından itibaren devletin yaşadığı askerî ve ekonomik güç kaybına İngiltere başta olmak üzere Rusya, Hollanda, Fransa gibi devletlerin faaliyet ve propagandasına Vahhabi tehlikesi de eklenince, hac yollarının güvenliğini sağlamak zorlaşmış ve hatta bazen bu yollar kapanmıştır<sup>9</sup>. İlerleyen süreçte Hicaz güzergâhının ve son kertede Hicaz Bölgesi'nin elden çıkmasından sonra haccın organizasyonu artık çok daha zorlaşmıştır. Bundan dolayı Osmanlı Devleti'nde son hac kafilesi ve surre gönderimi 1917'de Şam'dan geri dönmek zorunda kalmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Hicaz bölgesindeki hâkimiyetini kaybetmesine ek olarak, devam eden İngiliz hâkimiyeti ve propagandası ve buna bağlı olarak Arapların tutumu ile hacca gitmek neredeyse imkânsız bir hale gelmiştir<sup>10</sup>.

6 Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", (Çevrimiçi) <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/887/tur>. (Erişim: 27.01.2023).

7 Faroqhi, **a.g.e.**, s. 6-7.

8 Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamit ve İslam Birliği Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti (1856-1908)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019, s. 194.

9 Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Döneminde Hac", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C XIV, (İstanbul 1996), s. 401-403.

10 Mehmet Bayyigit, **Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998, s. 43-44.

1919 yılına gelindiğinde İngiltere, dünya Müslüman nüfusunun yarısından fazlasına hükmetmekteydi. Bu anlamda İngiltere ve tabi Fransa gibi diğer emperyal ülkeler için hacın güvenliğinin sağlanması, herhangi bir İslam bölgesinde kendilerine karşı olası bir isyan ya da karmaşanın bertarafı anlamına da gelmekteydi. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin yıllardır başarılı bir şekilde yürüttüğü hac organizasyonunu benzer bir başarı ile sürdürmek İngiltere açısından emperyal bir prestije de dönmüştür<sup>11</sup>. Ancak bunun sürdürülebilir olması kuvvetli bir ekonomi ile ilgilidir ve I. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere ekonomisinde görülen bozulma Hicaz için ayırdığı bütçenin azalmasına neden olmuştur. Bunun için İngiltere, Hicaz'ın kontrolü ve Şerif Hüseyin'in düzenli ve güvenli bir hacı organize etmek için ödediği 200 bin sterlinlik bütçeyi 1920 yılından itibaren 25 bine kadar düşürmüştür. Bu durum İngiltere'nin hac ve dolayısıyla Hicaz'la olan ilişkisinde bir geri çekilmeden ziyade ekonomik tablonun bir yansımasıydı. Bunun bir başka yansıması ise Şerif Hüseyin'in Bedevi kabilelerine yaptığı ödemenin sürdürülemez hale gelmesi ve nihayetinde hacın ve hac güzergâhının güvensizleşmesi şeklinde kendisini göstermiştir<sup>12</sup>. Ayrıca İngiltere zamanla Şerif Hüseyin'in uygulama ve politikalarından duyduğu rahatsızlık nedeniyle onu siyasi bir yük olarak görmeye başlamıştır. Hac organizasyonundaki aksaklıklar ve daha önemlisi bölgedeki İngiliz-Fransız mandalarına karşı Şerif Hüseyin'in tutumu, Hicaz'daki güç dengesini bölgenin diğer bir aktörü olan İbn Suud lehine değiştirmiştir<sup>13</sup>. Bu durum beraberinde, 1925 yılından itibaren Hicaz bölgesinin İngiltere destekli İbn Suud taraftarlarına eline geçmesini getirmiştir.

Buraya kadar ifade edilenlerden de anlaşılacağı üzere hac, dinî bir ibadet olmasının yanında tarihin hiçbir döneminde siyasi ve ekonomik faaliyetlerden de arınmamıştır. Bölgedeki Osmanlı hâkimiyetinin son bulmasından sonra İngiltere başta olmak üzere diğer emperyal ülkelerin Müslüman sömürgeleri üzerindeki prestijine dönüşen bu ibadet ve onun organizasyonu özellikle Hilafetin kaldırılmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti için farklı bir anlam kazanmış; Türkiye Hilafet üzerinden yapılan çağrı ve tartışmaları kendi iç işlerine müdahale olarak görmüştür. Cumhuriyet'in ilanı ve Hilafetin ilgası ile birlikte

11 John Slight, *The British Empire and the Hajj 1865-1956*, Harvard University Press, 2015, s. 230.

12 Slight, *a.g.e.*, s. 199.

13 Slight, *a.g.e.*, 222-223.

daha keskinleşen paradigma değişimi bu ibadetin siyasal etkilerinin dışında kalınması anlamına gelmiştir. Kaldı ki, İngiltere'nin etkisiyle Şerif Hüseyin hâkimiyetindeki Hicaz bölgesinde Türklere karşı düşmanca bir tavrın izlendiği ve Türklerin bu bölgede can ve mal güvenliklerinin olmadığı dönem belgelerinden de anlaşılmaktadır<sup>14</sup>.

1925 yılından itibaren Hicaz'da yaşanan İbn Suud hâkimiyetinin, Şerif Hüseyin dönemiyle kıyaslandığında Türkler açısından daha güvenli olduğu söylenebilir. Yeni dönemde Türkiye ile ilişkilerin daha normalleştiği, Şerif Hüseyin döneminde el konular malların iadesinin de olduğu bir süreç yürütülmüştür<sup>15</sup>. Yine İbn Suud'un talebi üzerine iki devlet arasında bir dostluk anlaşması imzalanmıştır. 1927 yılında esasları belirlenmekle birlikte 1930 yılında yürürlüğe giren dostluk anlaşmasında her ne kadar doğrudan hac ifadesine yer verilme de, iki devlete ait vatandaşların birbirlerine yapacakları ziyarette, üçüncü bir devletin vatandaşından daha aşağı bir muamele yapılmayacağı taraflarca kabul edilmiştir<sup>16</sup>. Bu antlaşmalarla Türk hacı adayları için en azından Hicaz bölgesinde can ve mal güvenliği temin edilmiş olmakla birlikte, hac güzergâhında sorunların çözüldüğünü söylemek hala mümkün görünmemektedir<sup>17</sup>.

Her ne kadar İbn Suud yönetimi ile sorunlar giderilse de devam eden hac yollarının güvenliği meselesi, salgın hastalıklar, bu süreçte patlak veren 1929 ekonomik buhranı ve bunun Türkiye ekonomisine etkisi, doğrudan hac ile alakalı olmamakla birlikte yurtdışına çıkışı sınırlamayı amaçlayan 1935 Pasaport Kanunu ve son aşamada II. Dünya Savaşı'nın neden olduğu genel durum bu süreçteki kısıtlı hacın çeşitli nedenlerini oluşturmaktadır<sup>18</sup>. Ancak II. Dünya

14 **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA)**, 534, (İngiltere), 37679.151480.94, (13.03.1924).

15 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 260.748.5, (6.10.1926).

16 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 26.63.1, (20.11.1927).

17 Hac güzergâhının güvenliği meselesi sadece Türk hacılara özgü değildir. 1927 yılında Odesa'dan kalkan bir kafil ile hacca giden Musa Carullah Bigiyef, bazı bölgelerde Şerif Hüseyin ile İbn Suud taraftarları arasında ciddi çatışmaların yaşanmaya devam ettiğini aktarmaktadır. Musa Carullah Bigiyef, **Hac Seyahatnamesi**, Haz., Seydi Kiraz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2023, s. 85.

18 II. Dünya Savaşı yıllarında Fransa'nın kendi sömürge alanlarından (Fas, Tunus, Cezayir) aldığı bilgilerden insanların hacca gidemedikleri anlaşılmaktadır. Hac için tahsis edilmiş olan "Fawdah" adlı bir geminin güvenlik endişelerinden dolayı kullanılmadığı ifade

Savaşı'ndan sonra değişen dünya koşullarına ek olarak Türkiye'nin iç siyasetinde yaşanan değişim ve dönüşümler daha organize bir hacca yönelik çok önemli bir adımın atılmasıyla sonuçlanmış ve 1947 yılından itibaren hacca gidecekler için döviz tahsis kararı alınmıştır. Bu tarihe kadar genel itibariyle bireysel imkânlar ve çoğu kere kaçak yollarla gerçekleşen hac artık devlet denetiminde bir organizasyon sürecine girmiştir.

1947'de hacca gidecekler döviz tahsis kararı alınmasına kadar haccın gerek basında, gerekse mecliste bir mesele olarak ele alınmadığı anlaşılmaktadır. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 1947 yılında hac için döviz kararı haberlerinin gazetelerde yer alması üzerine Cumhuriyet neslinin “afalladığını” yazmaktadır. Çünkü herhangi bir ders kitabında, gazete ya da dergide hacca ilişkin bir haber görmeyen genç neslin, hac için hükûmetin döviz dağıttığı haberleri karşısında şaşırıldığını aktarmaktadır<sup>19</sup>. Dolayısıyla bu çalışma genel itibariyle 1923-1960 arasında Türkiye'nin hac tarihine odaklansa da belge ve bilgi yoğunluğu nedeniyle daha çok, çok partili hayat ve sonraki süreçte yoğunlaşmaktadır. Ancak bu dönemde basın ve meclisin gündeminde haccın daha fazla yer almasının da etkisiyle sürecin arka planına yani Cumhuriyet'in ilk dönem uygulama ve yaklaşımlarına dair fikir sahibi olmak da mümkün hale gelebilmiştir. Bu noktada ifade edilmelidir ki, Türkiye'de genel itibariyle organize bir hacdan bahsedilemeyen 1923-1947 arasındaki kopukluktan dolayı buna ilişkin devlet kaydı bulmakta zordur. Ayrıca Hicaz'a ulaşma şekillerinin çeşitliliği ve bunun resmi bir makam üzerinden yapılmaması hacıların sayısının belirlenmesini de oldukça zorlaştırmaktadır. Aslında bu durum, çalışmanın kapsamına giren yılların neredeyse tamamı için söz konusudur. Örneğin 1952 yılında hacca giden kişi sayısını İçişleri Bakanlığı, verdiği pasaport üzerinden hesaplamaya çalışırken, Ziraat Bankası'nın hesabı dağıttığı dolar üzerinden- dir. Kaçak gidişler hariç olmak üzere ilgili bakanlığın verdiği rakama göre 11.431 kişi, Ziraat bankası verilerine göre 8.500 kişi hacca gitmiştir<sup>20</sup>.

edilmiştir. Belgede ayrıca, 1941 senesinde Türkiye'den hacca giden kimsenin olmadığını, Türkiye'nin Fransa Büyükelçisi tarafından rapor edildiğine de yer verilmiştir. (DBTDA), 525 (Fransa), 37969-154143-20, (08.06.1942).

19 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Hac Meselesi Etrafında Fikirler ve Tenkitler, *İş Mecmuası*, C XIV, S 86, İstanbul 1948, s. 210.

20 TBMMZC, D. 9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 96-97.

Yaklaşık 40 yıllık bir süreçte organize bir hacdan bahsedilemeyeşinin de etkisiyle döneme ilişkin bir literatür eksikliğinden de söz etmek gerekmektedir. Bununla birlikte Türkiye’de hacca ilişkin kaleme alınan eserler ya bu ibadetin dinî boyutuna ilişkin ya da genelde sosyologların özelde ise din sosyologlarının kendi disiplinlerine uygun olarak yazdıklarından oluşmaktadır. Ancak doğrudan bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte Cumhuriyet’in hac tarihine ve yaklaşımlarına farklı seviyelerde temas eden birkaç çalışmanın varlığından söz edilebilir. Örneğin Mehmet Bayyigit tarafından kaleme alınan “Sosyo-Kültürel Yönleriyle Hac Olayı” adlı eser genel itibariyle Diyanet İşleri Başkanlığı’nın (DİB) haccı organize etmeye başladığı 1979 yılından itibaren Türkiye’de hac istatistiklerini, hacdan önce ve sonraki din merkezli gündelik yaşamı Konya örneği üzerinden açıklamaya yöneliktir. Eserin 47-52 sayfa aralığında “Cumhuriyet Dönemi” başlığı altında çalışmamızın kapsamına denk gelen bazı konulara genel bilgi seviyesinde temas edilerek sonraki süreçlere ilişkin bilgiler aktarılmıştır. Yazar bu kısımda Türkiye’de uzunca bir süre hacca gidilemeyeşin en önemli nedeni olarak bizim tespitlerimize de uygun olarak salgın hastalık, yol emniyeti ve döviz yokluğunu göstermiştir<sup>21</sup>.

276

Çalışmamızla ilgili bir diğer kaynak, 7-9 Temmuz 2006 tarihinde düzenlenen Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu’nda dönemin Diyanet İşleri Hac Dairesi Başkanı Seyfeddin Ersoy tarafından kaleme alınmıştır. “Dünü ve Bugünü ile Türkiye’de Hac Organizasyonu” başlıklı tebliğin 36 ve 37. sayfalarında çalışmamızın kapsamına giren konulara ana hatlar üzerinden temas edilmiştir. Bu tebliğ genel itibariyle İslam öncesi dönemden 2000’li yıllara kadar haccın organizasyonuna ilişkin genel hatlar üzerinden bilgi vermeyi amaçlayan bir çalışma görünümündedir. Özet bilgiler üzerinden Türkiye öncesi ve sonrası hac organizasyonuna ilişkin fikir sahibi olunmasına katkı sağlamakla birlikte çalışmamızın kapsamına giren yıl aralığına ilişkin çok az şey söylemektedir<sup>22</sup>.

Bu çalışma Türkiye’deki hac tarihinin çeşitli yönlerini ele alan kapsamlı araştırmaların azlığı nedeniyle, literatür incelemesi yapmaktan ve bu inceleme içerisinde kendisine yer bulmaktan ziyade, Türkiye’nin henüz tam anlamıyla

21 Bayyigit, a.g.e., s. 47-49.

22 Seyfeddin Ersoy, “Dünü ve Bugünü İle Türkiye’de Hac Organizasyonu”, **Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler 7-9 Temmuz 2006)**, Ed. Mehmet Bulut, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 27-47.

yazılmamış hac tarihine mütevazı bir katkı sunma iddiasındadır. Bu haliyle bu çalışma arşiv kaynakları, basın haberleri, meclis tutanakları üzerinden yazılmaya çalışılmıştır. Ancak konuya ilişkin arşiv belgelerinin azlığı kadar, konunun anlaşılmasına doğrudan etki edecek İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü arşivlerinin açık olmaması ya da Dışişleri Bakanlığı arşivlerde birçok ülke fonu açılmış olmasına rağmen hac güzergâhının önemli bir uğrak noktası olan Mısır fonunun henüz açılmaması gibi durumlar sürece ya da döneme ilişkin bazı kopukluk ya da eksikliklere sebebiyet verebilmektedir.

## I. Cumhuriyet Halk Partisi İktidarında Hac

Türkiye Cumhuriyeti uzun ve sürekli bir savaşın ardından Osmanlı Devleti'nin enkazı üzerine kurulmuş bir ulus devlettir. Bu yeni devlet ve onun kurucu kadrosu, Osmanlı Devleti'nden önemli izler taşımakla birlikte siyasi, iktisadi, dinî, ideolojik açıdan farklı öncelikleri olan bir dünya görüşüne de sahiptir. Bu önceliklerle de alakalı olarak kurucu kadronun hac ibadetine dair yaklaşımları, Osmanlı Devleti pratiğinden farklılıklar göstermektedir. Osmanlı Devleti'nde hac, dünya Müslümanları nezdinde halife-padişahın meşruiyetini sağlamanın önemli bir aracı olarak görülürken, Türkiye Cumhuriyeti'nde özellikle Hilafetin kaldırılmasından sonra böyle bir meşruluk arayışının ya da kaygının gözetilmesi anlamsızlaşmıştır. Ayrıca Hilafetin, Osmanlı padişahlarına yüklediği siyasi sorumluluğun Cumhuriyet'in kurucu kadrosu tarafından sahiplenilmemesi de bu noktada anlamlıdır. Bununla birlikte topyekûn Batılılaşmanın bir devlet politikası olarak uygulandığı Cumhuriyet döneminde, hac üzerinden Doğu ve İslam topluluklarıyla kurulacak bir temasın inkılaplar açısından tehlikeli olabileceği noktasından hareket edildiği de söylenebilir. Bu hareket noktasındaki kaygının haccın, meclisin ve dolayısıyla basının gündemine geldiği çok partili dönemdeki yansımalarıyla değerlendirildiğinde devam ettiği görülmektedir. Dönem basınına bu bağlamda bakıldığında hacca giden insan sayısının ve bu anlamda İslam dünyasıyla temasın artması ile inkılaplara bağlılık arasında bir ilişkinin kurulduğu gözlemlenmektedir. Halil Nimetullah Öztürk, kaleme aldığı bir yazısında Arap propagandasına maruz kalan hacıların inkılaplara bakışta değişiklik yaşadığına vurgu yapmıştır. Öztürk'e göre, hacı adaylarına şapka takmanın küfür olduğu telkin edildiği için geri dönen hacıların çok azında şapka vardır. “Ve bu adamlar yalnız kendileri giymemekle kalmayacak; memleketlerinde, muhitlerinde oradan getirdikleri

yüksek otorite saydıkları geri fikirleri de yayacaklar, rejimimiz, inkılâbımız aleyhinde bulunacaklardır”<sup>23</sup>. Bu yaklaşımın ise Türkiye’de çeşitli mezheplerin türemesine ve milli birliğin bozulmasına neden olacağı fikrini ileri sürmüştür. Yine Vatan Gazetesi’nde yer alan habere göre hacdan dönen ve kalabalık bir kitle tarafından karşılanan hacılar, Arapça tekbir getirerek inkılaplara karşı bir eylemde bulunmuşlardır<sup>24</sup>.

İlaveten, Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren laiklik merkezli bir politikanın uygulandığı bir sistem içerisinde, devlet himayesinde bir hac organizasyonuna mesafeli yaklaşmış olması da muhtemeldir. 1951 yılında Cumhuriyet Gazetesi’nde hacca ilişkin bir yazı kaleme alan Nadir Nadi, hacca gideceklerle döviz kolaylığı sağlamanın laiklik ile de uyuşmayacağı ve böyle bir hükûmetin klerikal (ruhani) sayılacağı görüşündedir<sup>25</sup>.

Bahsi geçen yaklaşım ya da tercihlerle birlikte Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde organize bir hacdan bahsedilemeyeşin farklı sebepleri de vardır<sup>26</sup>. Her şeyden önce Osmanlı Devleti’nde hacın organizasyonu, devletin kendi egemenlik alanı içerisinde gerçekleşmekteydi. Cumhuriyet döneminde ise bir hacı adayı kendi toprakları dışında ve farklı devletlerin yasal düzenlemeleri ve uygulamaları çerçevesinde hareket etmek zorundadır. İlaveten, eski hac güzergâhı olan Suriye, Ürdün, Irak, bölgeleri artık manda himayesinde bulunduğundan Türk hacılar için güvenli bir yol imkânı sunmuyordu. Mısır üzerin-

23 Nimetullah Öztürk, “Hacın Devlete Verdiği Vazifeler”, **Yeni Gazete**, 9 Ekim 1948, s.3. Hac ile şapka arasında bir ilişkiye 1927 yılındaki İslam Konferansı’nda Hicaz Kralı İbn Suud’un ifadeleri örnek olarak verilebilir. Dışişleri Bakanlığından Başbakanlığa gönderilen bir yazıda konferansın açılış konuşmasından sonra Türklerin ve Mustafa Kemal Paşa’nın gündeme gelmesi ve Türklerin şapka uygulamasına geçtiğinin ifade edilmesi üzerine İbn Suud’un üç defa “estağfurullah” diyerek “dünyanın son günlerindeyiz” dediği aktarılmıştır. Hicaz bölgesinde şapkaya olan bu yaklaşımın Hicaza giden hacılara yansıdığı söylenebilir. **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 260.748.7, (14.06.1927).

24 “Arapça Tekbir Getiren Hacılar”, **Vatan**, 8 Kasım 1949, s.3.

25 Nadir Nadi, “Hacılara İzin Yok”, **Cumhuriyet**, 21.07.1951, s.1. Nadir Nadi, döviz tahsisisi konusunda hacılara öncelik sağlandığını düşünürken aynı dönemde bunun tam tersi olduğu da iddia edilmektedir. Sebülürreşad’da “Hac Yasak Edilebilir Mi?” adıyla bir yazı kaleme alan Ömer Tunca dövizle bağlı birçok harcama kalemine değindikten sonra “Lüks ve fuzuli eşyalara her sene sarf edilen milyonlar çok gözükmüyor, bunlar da tasarruf düşünülüyor da senede bir defa hacca gidenler çok görülüyor” demektedir. Ömer Tunca, “Hac Yasak Edilebilir Mi?”, **Sebülürreşad**, C 1, S 15, s. 237.

26 Fikret Karaman, “Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar”, **Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler 7-9 Temmuz 2006)**, Ed. Mehmet Bulut, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 458-459.

den gitmenin ise ekonomik maliyeti fazlaydı. Ayrıca uzun savaş döneminde neredeyse bütün şirketleri iflas etmiş Türkiye, kara ya da deniz üzerinden Hicaz'a ulaşacak vasıtalarla sahip değildi. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin son döneminde özellikle İngilizlerin desteğini alan Şerif Hüseyin'in isyanından sonra devlet himayesinde hac kafilesini düzenlemek artık çok da mümkün olmamıştır<sup>27</sup>. Tüm bu sebepler ve tercihler dolayısıyla Türkiye'de 1947 yılına kadar resmî bir hac organizasyonu yoktur.

1947 yılına kadar resmî bir hac organizasyonu olmamakla birlikte, 1924 yılında bölgede Şerif Hüseyin'in etkinliğine son verilmesinden sonra, Mekke'de toplanan İslam Konferansı'na kayıtsız kalınmamıştır. Haccın ve Hicaz'ın güvenliğinin görüşüleceği bu konferansta "Reis-i Cumhur Hazretlerini temsil eylemek üzere" İstanbul mebusu Edip Servet (Tör) Bey görevlendirilmiştir<sup>28</sup>. Ancak bu konferans tüm dünya Müslümanları için güvenli bir haccı temin etmeyi amaçlamaktan öte, Şerif Hüseyin sonrasında İbn Suud-Vahhabi iktidarının İngilizler açısından rasyonelleştirmeyi amaçlamıştır. Çünkü Vahhabilerin İslami yorumunun diğer Müslümanlar nezdinde yapacağı etki ve bunun İngiliz Müslüman sömürgeleri üzerindeki olası sonuçlarının bertarafı önemli bir hedef olarak görülmüştür<sup>29</sup>. Aynı zamanda İbn Suud'un kendi iktidarını diğer dünya Müslümanlarına ve devletlerine kabul ettirmeyi de amaçlayan bu konferanslar sonraki yıllarda da devam etmiştir. Bu anlamda 1926 yılında toplanması düşünülen bir konferans öncesinde Fransa Büyükelçiliği'nin Türkiye'ye ilettiği yazıya binaen Dışişleri Bakanlığı Delegasyonu, Cumhuriyet Hükûmetinin söz konusu konferans için Hudutlar ve Sahiller Sağlık Hizmeti Müdürü Dr. Kilisli Rıfat (Kardam) Bey'i görevlendirdiğini bildirmiştir<sup>30</sup>. 1929 yılındaki konferansta ise Türkiye'yi Kavak Tahaffuzhanesi<sup>31</sup> Müdürü

27 Zekeriya Kurşun, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Hac Politikaları", **Yeni Şafak Gazetesi**, (Çevrimiçi), <https://www.yenisafak.com/yazarlar/zekeriya-kursun/turkiye-cumhuriyetinin-hac-politikalari-2052368>, (Erişim: 17 Kasım 2021).

28 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 19.35.5, (25.05.1926).

29 Slight, **a.g.e.**, s. 231.

30 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (**BOA**), HR. İM. (Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhashı), 186/51-2, (13 Mayıs 1926). Bu ve diğer konferanslarda alınan kararlara ulaşılamamıştır. Ancak Musa Carullah Bigiyef'in yayınlanan hac hatıralarında 1926 konferansına ilişkin "kararların hiçbirini yürürlüğe girmedikçe" ifadesine yer verilmiştir. Musa Carullah Bigiyef, **Hac Seyahatnamesi**, Haz., Seydi Kiraz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2023, s. 55.

31 Karantina merkezi.

Dr. Salahattin Bey temsil etmiştir<sup>32</sup>. Bu temsiller, Cumhuriyet hükûmetlerinin organizasyon şeklinde değilse bile bireysel hacca karşı olmadığı şeklinde yorumlanabilir. Kaldı ki 1 Haziran 1927 tarihinde Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulunda kabul edilen bir kararname ile hac zamanlarında bir Türk doktorunun Hicaz’da bulunması kabul edilmiştir. Bunun için Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiyatı Vekaleti Hıfzıssıhha mütehassıslarından Dr. Şerafettin Bey diplomatik bir pasaport ve altı İngiliz lirası yevmiye ile görevlendirilmiştir<sup>33</sup>.

Görevlendirilen isimlerin görev tanımı ile hacın organizasyonunun önündeki engeller arasında bir bağlantı vardır: salgın hastalıklar. Bu noktada hac mevsiminin yaklaşması dolayısıyla Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü Fen Şubesi tarafından yayımlanan 11 Nisan 1926 tarihli tamime bakıldığında, hükûmetin bir hac organizasyonu olmadığı, ancak bireysel hacın sıhhi şartlarını belirlediği görülmektedir<sup>34</sup>. Buna göre bireysel olarak Hicaz’a gidecek hacı adaylarının 14 Aralık 1912 tarihli Paris’te imzalanan ve Osmanlı Devleti’nin de taraf olduğu Mukavele-i Sıhhiyenin 89. maddesine<sup>35</sup> göre Hicaz gemilerine binebileceği ifade edilmiştir. Bu gibi hacılara kolaylık sağlamak üzere Mısır’ın ilan ettiği şartları<sup>36</sup> yerine getirmeleri için talep etmeleri durumunda sahil sıhhiye merkezlerince iki defa kolera aşısı yapılabileceği de belirtilmiştir. Türkiye’den bireysel olarak gidip gelen hacıların, dönüşlerinde Mısır’da sıhhiye tedbirlerine tabi tutulmuş iseler, limanlardan kendi ikametgâhlarına geçerken sahil sıhhiye memurları aracılığıyla detaylı kayıtlarının tutulması ve gidecekleri mahallin sıhhi müdüriyetlerine bildirilmesi istenilmiştir. Bu kişiler, mahalli sıhhiye heyetinin gerekli gördüğü süre boyunca kendi ikametgâhlarında gözetim altında tutulacaklardır. Mısır’da sıhhi tedbirlere tabi olmadıkları anlaşılanlar ise karantina merkezlerine sevk edileceklerdir<sup>37</sup>.

32 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 1.11.35, (09.01.1929).

33 **BCA**, Fon Kodu: 20.18.1.1, Yer No: 24.35.4, (01.06.1927)

34 1927 yılında Suudi Arabistan makamları ile yapılan görüşmelerden sonra sağlık açısından bir sorun olmadığının ifadesi üzerine Türkiye hac için üç gemi tahsis etmiştir. Bigiyef, **a.g.e.**, s. 64.

35 89. Madde şu şekildedir: “Aralarında kamarada seyahat eden hacıların bulunabileceği alalade yolculardan maada gayri safi tonilatosunun yüzde biri nispetinden dun miktarda güvertede seyahat iden hüccac ırkab eyleyen sefine-i hacı gemisi add ve telakki edilmez”.

36 Mısır Sıhhiye Meclisi’nin ülkelerine uğrayacak hacılar için ilan ettiği şartlar için bk. **BOA**, HR. İM. (Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı) 252/3-30 (18 Nisan 1926).

37 **BOA**, HR. İM. (Hariciye Nezâreti İstanbul Murahhaslığı), 186/51-2, (13 Mayıs 1926).

Sonraki yıllarda da salgın hastalıkların devam ettiği anlaşılmaktadır. 1938 yılında “Beynelmilel sıhhi mukavelenamenin tasdiki hakkında kanun lâyihası ve hariciye ve sıhhat ve içtimâî muavenet encümenleri mazbataları” hakkında alınan kararın gerekli sebepleri ana hatlarıyla şu şekildedir: Veba, kolera, sarıhumma gibi bulaşıcı hastalıkların deniz ve kara yollarıyla memleketler arasında yayılmasını önüne geçmek amacıyla 14 Kânunuevvel (Aralık) 1912 tarihinde Paris’te bir toplantı yapılmıştır. Osmanlı Devleti temsilcilerinin de bulunduğu bu toplantıda uluslararası sağlık sözleşmesi imzalanmıştır. Lozan Antlaşması’nın 100. maddesinin yedinci fıkrası ile bu durumun kayıt ve taahhüt altına alınmasıyla bu sözleşme Türkiye Cumhuriyeti için de bağlayıcı hale gelmiştir. 1912 tarihli bu sözleşme 1926 yılında yine Paris’te organize edilen bir toplantı ile elden geçirilerek güncellenmiştir. Bundan sonra Türkiye’nin 1926 tarihli sözleşmeyi dikkate alacağı ilgili sebepler layihasında belirtilmiştir. Benzer içerikli bir sözleşme 1938 yılında yeniden imzalanmış ve salgın hastalıklar, organize bir haccın önündeki engellerden biri olmaya devam etmiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren organize bir haccın önündeki en önemli engellerden biri de ekonomidir<sup>38</sup>. Çünkü döviz yokluğu bu dönemin en önemli problemlerinin başında gelmekteydi. Bu yokluk dolayısıyla yurt dışına çıkışlara sıcak bakılmamıştır. Bunun için 20 Kasım 1918 tarihli Pasaport Kanunu’nun 16. maddesi 21 Mayıs 1934 tarihinde değiştirilmiş ve bu değişiklikte birlikte 50 kuruş olan harç ücreti, 25 liraya çıkarılmıştır<sup>39</sup>. Bu yüksek artışın sebebini Rona Aybay, yurt dışına çıkışı zorlaştırarak mevcut döviz sorununun daha da artmasının önüne geçmek olduğunu ifade etmektedir<sup>40</sup>. Cumhuriyet dö-

38 Nadir Nadi’nin hacca harcanan para ile yetimlerin okutulacağı, hastaların bakılacağı üzerinden kurduğu ilişki Hürriyet Gazetesi’nde “hac ziyareti münasebetiyle geçen yıl kırk kadar şilep satın alabileceğimiz bir dövizin elden çıkması” olarak değerlendirilmiştir. “Hac Farızasının Affi Mümkün Olacak mı?”, **Hürriyet**, 6 Haziran 1951, s.3. Hakkı Tarık Us da hac ile ülke ekonomisi arasında doğrudan bir ilişki kurarak, Hakkı Tarık Us, “Hac Farızası Müftülere Hiçbir Vazife Düşürmez mi?”, **Yeni Gazete**, 16 Eylül 1949, s.1. Yekta Ragıp Önen de hac ile milli ekonomi arasında ilişki kuran yazarlardandır. Yekta Ragıp Önen, “Hacılar ve Fakirler”, **Yeni Gazete**, 28 Eylül 1949, s.3.

39 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, Dönem: 4, İçtima Sayısı: 3, C 22, Birleşim 54, (21 Mayıs 1934), s. 181; **T.C. Resmî Gazete**, Kanun No: 2437, S 2710 26.05.1934.

40 Rona Aybay, **Amerikan, İngiliz ve Türk Hukuk Sistemlerinde Yurt Dışına Çıkma ve Girme Özgürlüğü**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, s. 127-128. Konuya ilişkin bir değerlendirme için bk. Cemil Koçak, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 205-206.

neminin en kapsamlı Pasaport Kanunu'nun hazırlandığı 1938 yılında ise, benzer tavrın sürdürüldüğü görülmektedir. Kanuna dair encümen mazbatasında yurt dışına çıkışı zorlaştırmanın ana nedeni olarak döviz sorunu gösterilmiştir:

“Harice seyahatlerin mümkün mertebe tahdidi, döviz olarak hariçte sarfiyatta bulunacakların kati zaruret olmadıkça bu hareketlerine mâni olmak ve bilhassa döviz vaziyetini korumak maksadıyla memleketimizden hariç gideceklerden alınacak pasaport harçları eskisi ipka edilmiştir”<sup>41</sup>.

Bu düzenleme doğrudan hacca ilişkin olmamakla birlikte, hacca gidilemeyişi de en önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur.

Yurt dışına çıkışı kısıtlamayı amaçlayan 1938 düzenlemesinden kısa bir süre sonra patlak veren II. Dünya Savaşı yıllarında da hac organizasyonu hükûmetin gündemine alınmamıştır. Ancak söz konusu savaşın demokratik devletler bloğu tarafından kazanılmasının da etkisiyle geçilen çok partili hayat, dinî alan da dâhil olmak üzere kısmi bir özgürlük havası estirmiştir<sup>42</sup>. Bu havanın hacca yansımada, Demokrat Parti'nin (DP) yurt gezilerinde hacca gidecekler döviz tahsisini bir seçim vaadi haline getirmesi de etkili olmuştur<sup>43</sup>. Çünkü mevcut iktidar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), bu vadin gerçekleşmesini muhalefete bırakmak istememiştir. Dönemin siyasal ve ekonomik koşulları birlikte düşünüldüğünde bu kararın alınmasında, döviz bolluğundan kaynaklı bir durumdan ziyade, siyasal fayda temini daha belirgindir. Çünkü çok partili hayata geçilmesinden sonra dinî olan hemen her şey, belirli ölçülerde siyasileşmeye başlamıştır<sup>44</sup>. Bu anlamda ilk olarak 1947 yılında dillendirilen döviz tahsisi, gerçek anlamda 1949 yılında gerçekleşse de, artık hacca gidiş-gelişler daha az engelle karşılaşmış ve bireysel imkânlarla bağlı olarak hacca gidişlerde de artış yaşanmıştır.

41 Pasaport kanunu lâiyhası ve Dâhiliye ve Muvakkat encümenler mazbataları (1/1050), **TBMMZC**, D. 5, İ.S. 3, C 26, B. 82, (28 Haziran 1938), s. 3.

42 Bu konuda bir değerlendirme için bk. Çetin Özek, **Türkiye’de Laiklik-Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri**, Baha Matbaası, İstanbul, 1962, s. 12-14.

43 **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 26.151.30, (06.08.1947).

44 İsmet İnönü'nün şu ifadeleri din-siyaset ilişkisi veya dinden, siyasi menfaat temini bağlamında önemlidir: “... Muhalefette veya iktidarda bulunanlar, kendisi şahsen geniş yürekli ve serbest fikirli olsa da din cereyanlarından istifade etmek imkânı bulursa, teşkilatıyla, maiyetiyle siyasi bir menfaat olarak muvakkaten, belirli bir merhaleyi geçinceye kadar, şimdilik diye ondan istifadeye kalkar. Kültürü buna müsait bulunmayanların bile bu sakat meylini yenmek mümkün olmuyor. Siyasi hayatımızda bu hastalık içine başından beri girmişizdir ve nihayetine kadar bu hastalıktan kurtulamamışızdır”. **İsmet İnönü Hatıralar**, Haz. Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014, s. 466-467.

Türkiye’de hacca gideceklerle döviz tahsisi kararının alınmasına giden süreçte Yazar Kadri Kemal Kop’un etkisinden söz edilebilir. Söz konusu kişinin “Irak veya Suriye bölgesinden” Kürtçe yayın yapan bir radyodan duyduklarını CHP Genel Sekreterliğine ve İçişleri Bakanlığına bildirmesi, döviz tahsisi sürecinin ilk işaretlerindendir. Zikredilen radyo yayınında Türkiye’den 1.500 civarında hacının bulunduğu ifade edilmesi üzerine harekete geçen Kop, bu sayının doğruluğunu tespit için Doğu ve Güney Doğu bölgesinde “aylarca” araştırma yaptığını ve buradan edindiği bilgileri genel merkeze yazmanın doğru olacağını belirtmiştir. Kop, bahsi geçen bölgelerde yaşayan insanların önemli bir kısmının “mütedeyyin” olduklarını ve küçük yaştan itibaren hacca gitmek için para biriktirdiklerini ve para tamam olduktan sonra hacca gitmenin yollarını aradıklarını ve Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren bu halin devam ettiğini ifade etmiştir. Kaçak yollarla yapılan bu hac sürecine, 1946 yılında eski Şer’iye Vekili Konyalı Hoca Vehbi’nin de dâhil olduğunu, “bir yolunu bulup” hacca gidip geldiğini belirtmiştir<sup>45</sup>.

Kop, sahada yaptığı araştırmada, Rusların kendi hâkimiyetindeki Müslümanları uçakla hacca götürüp getirmesinin bölge halkı tarafından çok konuşulduğunu, “dinsiz” denilen Rusya’nın bile bunu yaparken Türkiye’de hükûmetin bir girişiminin olmamasını eleştirdiklerini ifade etmiştir<sup>46</sup>. Bu girişimin olmaması ya da hacca gitmeye ilişkin “mevcut güçlükler” dolayısıyla kaçak yollarla hacca giden insanların, ülkeden çıkıp Hicaz’a ulaşana kadar çok farklı kişi ya da yerlere para vermek, fuzuli masraflara katlanmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir<sup>47</sup>. Kop, bu sebepler dolayısıyla Türk hacı adaylarının çeşitli sorunlarla uğraşmak durumunda kaldıkları gibi<sup>48</sup> hac maliyetlerinin en az iki misline çıktığı tespitini yapmıştır. O’na göre hacı adaylarının yol boyunca

45 **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 26.151.30, (05.08.1947).

46 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da Türkiye’de hacca yeniden müsaade edilmesinde bir Rus etkisinden bahsetmektedir: “... Üç seneden beri Rusya’nın kendi elindeki müstemlekelerin Türk halkına hac müsaadesi vermesi, hatta bu işi bol para ve tayyare yolculuklarıyla kolaylaştırması da uzaktan tesir etmiş olabilir”. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Hac Meselesi Etrafında Fikirler ve Tenkitler”, **İş Mecmuası**, C XIV, S 86, İstanbul 1948, s. 210.

47 Hacı adaylarının yol boyunca ve Hicaz bölgesinde karşılaştıkları güçlükler dönem dergi ve gazetelerine de yansımıştır. Talat Vasfi Öz, “Hac Hatıralarım”, **İslam’ın Nuru Dergisi**, Haziran 1951, C 1, S 2, s. 15-17; Hacı M. N. T. “En Kolay, En Ucuz, En Emin Yollarla Hacca Nasıl Gidilir?”, **Allah Yolu Dergisi**, 15 Ocak 1953, C 1, S 3, s. 53-54.

48 Bir örnek için bk.: Mustafa Necati Ak, **Kadiri Meşayihinden Mustafa Necati Ak’ın Hac Günlüğü, Hac Yolunda**, Haz., Ömer Hakan Özalp, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 66-71.

karşılaştıkları güçlükler organize bir haccın yokluğundan kaynaklandığından, hacılar bunun faturasını mevcut iktidara kesmektedirler. Bu noktada oluşan tepkiye Rusya örneğinde de olduğu üzere farklı devletlerin propagandası da eklenince iktidara ve rejime olan tepkinin arttığına dikkat çekmektedir.

Kop'un bölgede yaptığı araştırma aynı zamanda bu dönemlerde hacca gidişler hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre hacca gidenlerin önemli bir kısmının kaçak yollarla gittiğini, pasaportla yurt dışına çıksalar bile bu pasaportların Hicaz'a değil Halep, Mısır, Irak, Lübnan gibi ülkelere alındığını ve bu ülkeler üzerinden hacca gittiklerini belirtmiştir. Yani bu dönemde hacca gidişler ikinci bir ülke üzerinden ve genelde ticari pasaportlarla yapılmıştır<sup>49</sup>. Kop, parayı tamamlayan hacı adayların, Türkiye'de bu işi organize eden kişiler üzerinden bir yolunu bulduklarını ve bunun önlenmesinin çok mümkün olmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla mevcut hükûmetin engelleyemediğini kendi lehine çevirmesinin daha doğru olacağı görüşündedir. Bu noktada vatandaşlara hacca gitmekte serbest oldukları ve kendilerine belirli miktarda döviz verileceğinin ilan edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ayrıca kaçak yollar üzerinden hacca gitmek isteyen insanların bunun bedelini bazen parası, bazen ise canı ile ödediklerini dile getirerek, hükûmetin bir vapur tahsisinin de doğru olacağı görüşünü iletmiştir. Bu yolla hem hacıların can ve mal güvenliğinin temin edileceğini, hem de farklı devletlerin Türkiye aleyhindeki propagandalarının önünün alınacağını ileri sürmüştür. Kop son olarak hükûmetin bu konuda atacağı adımın, bölge halkının sevgisini kazanmak için önemli olduğunu, kaldı ki DP'nin olası iktidarında bu işle alakalı vaatlerde bulunduklarını ifade etmiştir<sup>50</sup>.

Kop tarafından kaleme alınıp bahsi geçen yerlere gönderilen yazının, hükûmet kanadında bir hareketlenmeye sebep olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, ilgili belgedeki söylemlerden 1946 yılında kaleme alındığı anlaşılan bu yazının bir örneği 1947 yılında DİB'e de gönderilmiştir. Bunun üzerine Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Başvekâlete gönderdiği tezkirede, hacca gideceklerle döviz tahsis söyleminin ortaya çıkmasından sonra vatandaşların kendilerine gelerek resmî surette hacca gidilebilmesi hususunda hükûmet nez-

49 Benzer bir yaklaşım için bk., Kemal Güran, "Cumhuriyet Döneminde Hac", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C XIV, İstanbul 1996, s. 408.

50 **BCA**, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 26.151.30, (05.08.1947).

dinde girişimde bulunulmasını talep ettiklerinden bahsetmiştir. Bunun üzerine Akseki, Türkiye’de hacca gitmeyi sınırlayan resmî bir yasak olmadığını vurguladıklarını ifade etmekle birlikte kaçak yollarla yapılan hacı salgın hastalıklar, gereksiz döviz çıkışı ve hacı adaylarının karşılaştıkları güçlükler bağlamında ele almıştır. Akseki, ayrıca bir organizasyon yokluğuna dikkat çekerek, bundan kaynaklanan sebepler dolayısıyla hacı adaylarının normalin iki katı harcama yapmak zorunda kaldıklarına işaret etmiştir. Alınacak birkaç tedbirle hem gereksiz para çıkışını engellemek, hem de hacıların emniyet ve huzurunu sağlamanın mümkün olduğunu ifade etmiştir<sup>51</sup>. Akseki’nin bu ifadeleri çok partili hayatın görece özgürlükçü havası ve Rusya örneğinde olduğu gibi dış örneklerle birleşince hükûmet tarafından hacca gideceklere döviz temin edilmesi kararı alınmıştır.

Bu kararın alınmasından sonra 2.000 Türk Lirası karşılığında sterlin, mahalli para ve yol ücreti verilmesi planlanmıştır. Ayrıca bu iş için doğrudan Cidde seferi yapmak isteyen armatörlere Ulaştırma Bakanlığınca izin verilmiştir<sup>52</sup>. Ancak bu miktarın yetmeyeceğini düşünen hacı adaylarının yanlarında daha fazla para götürmeye çalıştıkları ve tespit edilenlerin tutuklandıkları gazetelelere yansımıştır<sup>53</sup>. Hacı adaylarının fazla para götürme isteğinin, olası bir sorunla karşılaşmaları durumunda çözüm arayışıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, hükûmetin verdiği 2.000 liralık dövizin Mısır makamları ya da sarraflarınca değerinin çok altında sayıldığı ve bunun da hacıların parasız ve zor durumda bıraktığı gazetelere yansıyan şikâyet mektuplarından biridir. Bir gazete haberine göre 2.000 lira karşılığı İngiliz sterlini, Mısır parası ile değiştirilirken yaklaşık 667 lira zarar edilmektedir. Bu durum karşısında hacı adaylarının bir kısmı hem bu sorunların üstesinden gelmek, hem de ödemek zorunda kaldıkları ayakbastı, kolera paraları gibi masrafları telafi edebilmek için Mısır ve Arabistan’da tanıdıkları kişilerden para tedarik edip, karşılığını Türkiye’deki akrabalarına vermek gibi bir uygulamaya gitmişlerdir<sup>54</sup>.

51 **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 26.151.30. (08.08.1947).

52 “Döviz almak için bir günde 100 kişi müracaat etti”, **Cumhuriyet**, 02 Eylül 1947, s. 2.

53 “Hacca Giderken Para Kaçıranlar Yakalandı”, **Cumhuriyet**, 18 Eylül 1947, s. 3; **Yeni Gazete**, 11 Eylül 1947, s. 4.

54 “Hacıların Paraları Nasıl Deve Oluyor”, **Cumhuriyet**, 29 Eylül 1947, s. 2.

Hac sırasında karşılaştıkları güçlükleri anlatan hacılar, özellikle Mısır ve Endonezya'nın kendi hacılarına çok iyi baktıklarını, aktarım ve konaklamaların belirli bir program dâhilinde olmasından dolayı huzurlu ve güvenli bir haccı Türk hacılardan iki katı daha ucuza yapabildiklerini dile getirmişlerdir. Örneğin bir hacı aday, 1947 yılında yaklaşık 8.000 kişinin hacca gittiğini ve kişi başı asgari 2.500 lira para harcadığına göre toplamda 20 milyon civarında bir döviz çıkışından bahsetmiştir. Bu işin devlet organizasyonu ile yapılması durumunda 10 milyon civarında bir harcama ile bunun yapılabileceğini ifade etmiştir<sup>55</sup>. Gazeteci Hakkı Süha Gezgin, hacı konu ettiği bir yazısında haccın organizasyona bağlanması ve devlet denizyollarının bazı vapurlarının bu işe tahsis edilmesinin hem fazla döviz sarfiyatının önüne geçmek, hem de hacıların güvenlik ve konforunun sağlanması için elzem olduğunu dile getirmiştir<sup>56</sup>. Hacıların genel şikâyetleri ve bunun basına yansıyan halleri, organizasyon yokluğunun neden olduğu fazla döviz çıkışı ve çok partili hayatın siyasal beklentileri ile birleşince Türkiye'de daha organize bir hac süreci başlayacak ve devlet-hükûmet, haccın organizasyonunda daha fazla yer alacaktır.

Bir organizasyon yokluğu dolayısıyla bireysel imkânlarla yapılan haccın maliyetine soygun, ayakbastı parası, rüşvet gibi ilave harcamalar eklenince bazı hacı adayları geri dönmek için gerekli parayı bulamamıştır. Bunun üzerine alınan Bakanlar Kurulu kararı ile Türk vatandaşların gemilerle Türkiye'ye getirilmesi kararlaştırılmıştır<sup>57</sup>. Bu kararın alınmasının bir nedeni de, Mısır bölgesinde devam eden koleradır. Bundan dolayı, düzensiz şekilde ülkeye dönmeye çalışan hacıların, ülkede kolerayı yaymasının önüne geçmek için toplu ve kontrollü bir şekilde getirilmesi planlanmıştır. Bu anlamda sınırlardaki kordonların artırılması ve hacıların ülkeye girişlerden önce aşılması

55 "Mekke'den Gelen Hacılar Neler Anlatıyorlar", *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1947. Organize bir haccın, döviz tasarrufu sağlayacağı dönem basınının ortak fikri gibidir. Örneğin Sebilürreşad'a göre bunun için bir Hac Cemiyetinin kurulması zaruridir. Merkezi İstanbul ya da Ankara olacak bu cemiyet her ilde bir şube açarak, her sene hacca gitmek isteyenleri birkaç ay önce belirleyerek bu iş belli bir sistematige oturabilir. Çünkü sayılar belli olunca nakil vasıtalarının temini, sıhhi imkânlar ile yeme-içme işlemlerinin temini daha kolay olacaktır. Hicaza bir heyet gönderilerek bölge hükûmeti ile yapılan görüşmeler sayesinde Türk hacılara gerekli kolaylığın sağlanacağı düşünülmektedir. Eşref Edip, "Hacca Giden Türk Gazetecileri", *Sebilürreşad*, C III, S 62, s. 182.

56 Hakkı Süha Gezgin, "Hac Mevsimine Girerken", *Yeni Gazete*, 3 Eylül 1948, s. 3.

57 *Vatan*, 18 Ekim 1947, s. 2.

öngörülmüştür<sup>58</sup>. Ayrıca hacdan dönenler beş gün süreyle Urla Tahaffuzhanesi'nde karantinaya alınmıştır. İstanbul yolcuları ise gerekli karantina süresi için Tuzla'da bekletilmişlerdir<sup>59</sup>. İlaveten hacıların sağlık durumlarının takibi için Bakırköy Akıl Hastanesi'nde 250 yataklı bir bölüm ayarlanmıştır<sup>60</sup>. Bir başka tedbir olarak hacıların getirdiği hurma ve zemzem suları ülkeye sokulmamış; ilaçlanarak denize dökülmüştür<sup>61</sup>. Bu süreçte bazı doktorlar koleranın ülkeye girişini engellemek için Mısır'daki kolera salgını bitene kadar hacıların ülkeye girişinin yasaklanmasını teklif etmiş, ancak bu teklif Sağlık Bakanı Behçet Uz tarafından kabul edilmemiştir<sup>62</sup>. Bunun üzerine vapur kararı uygulanmış ve ilk vapur İzmir'den hareket etmiştir<sup>63</sup>. Bunun yeterli olmaması üzerine daha fazla gemi bu işe tahsis edilmiştir.

Hacca müsaade edilmekle birlikte esaslı bir düzenleme olmamasının sıhhi bir takım sorunlara da neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu sorunların tekrarlanmasını engellemek adına 1948 yılı için seyyar bir hastanenin hacılara refakat etmesi, devlet tarafından belirlenen kafil başkanlarının denetiminde yine devletin belirlediği vasıtalarla gidip gelmeleri gibi çareler düşünülmüştür. Ancak ekonomik gerekçelerle bu düşünce hayata geçirilememiştir<sup>64</sup>. 1947 yılında hac işleri genelde bu sorunlar etrafında devam ederken 1948 yılında kolera salgını dolayısıyla hac yeniden kısıtlanmıştır. Bu yıl için hacca gidenlere döviz verilmediği gibi, döviz talebi olmadan bölgeye gitmek isteyenlere pasaport da verilmemiştir<sup>65</sup>. Pasaportsuz olarak gidenlerden tespit edilenler ise “pasaportsuz memalik-i ecnebiyeye gitme” suçundan yargılanmışlardır<sup>66</sup>. 1949 yılına gelindiğinde ise kısmen daha organize bir hac sürecinden bahsedilebilir. Bu yıl için Cidde'ye sıhhi bir ekip gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Doktor, sağlık

58 “Hacıları geri getirmek için vapurlar gönderilemeyecek”, **Akşam**, 17 Ekim 1947, s. 1.

59 “1085 hacı daha geldi, Aksu Vapuru Tuzla'da karantinaya gönderildi”, **Akşam**, 23 Kasım 1947, s. 3.

60 “Hacdan Dönenlerin Durumu”, **Cumhuriyet**, 5 Kasım 1947, s. 2.

61 “Hacıların Getirdikleri Hurmalar Denize Dökülüyor”, **Akşam**, 29 Kasım 1947, s. 1.

62 “Hacdan Dönecekler Urla Tahaffuzhanesinde Karantina Bekleyecekler”, **Akşam**, 29 Ekim 1947, s. 5.

63 “Hac Yolundakiler Geri Getiriliyor”, **Ulus**, 17 Ekim 1947, s. 3; **TBMMZC**, D. 8, İ.S. 2, C 8, B. 22, (25 Aralık 1947), s. 231.

64 “Hacılar İzin Verilmiyor”, **Akşam**, 12 Eylül 1948, s. 1.

65 “Hacca Gitmek İsteyenlere Pasaport Verilmiyor”, **Akşam**, 7 Eylül 1948, s. 3.

66 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Hac Meselesi Etrafında”... , **İş Mecmuası**, s. 210.

ve etüv<sup>67</sup> memurundan oluşan bu ekibin hacıların her türlü ilaç ve benzeri ihtiyaçlarını karşılaması ve olası bir salgının yayılmasını engellemeye çalışması planlanmıştır<sup>68</sup>.

1949 hac süreci için bazı gazetelerde bu yıl da hacın salgın hastalık ve döviz yokluğu dolayısıyla yapılamayacağı ifade edilse de<sup>69</sup> Devlet Deniz Yolları, hacca gidecekler için vapur tahsis edildiğini açıklamıştır. Ayrıca özel vapur işletmeleri ve hava yolu ile hac için gerekli hazırlıkların yapıldığı belirtilmiştir<sup>70</sup>. Kaldı ki, Hükûmetin herhangi bir dönemde toplumsal sağlığı koruyabilmek adına salgın hastalık gerekçesiyle hacı sınırlamaya yönelik kararı ve bu karara binaen döviz tahsisi yapmaması bireysel ve kaçak yollarla yapılan hacın önüne geçememiş, bu sınırlamalar karaborsadan döviz tedariki ile aşıl-maya çalışılmıştır<sup>71</sup>. Gazete haberlerinin geneline bakıldığında vatandaşların bir şekilde hacca gitmenin yolunu bulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bunda çeşitli sebeplere bağlı olarak uzun yıllar Türkiye’de hacca gidişin kısıtlı olmasının etkisinden söz edilebilir. Bu etkiyle ilintili olarak salgın hastalıklara ve döviz yokluğuna ve bundan dolayı hükûmetin aldığı kararlara rağmen hacca giden Türklerin sayısı artarak devam etmiştir. Örneğin 1949 yılı için Türkiye’den hacca gidenlerin sayısı yaklaşık 10.000’dir<sup>72</sup>. Bu sayıya hacca gayri-resmî olarak gidenlerin dâhil olmadığı düşünüldüğünde sayının çok daha fazla olması kuvvetle muhtemeldir.

## II. Demokrat Parti İktidarında Hac

CHP iktidarında hacın organizasyonu için alınan kararların DP döneminde aşamalı olarak daha sistematik hale geldiği görülmektedir. Hem siyasal söylemler, hem de DP tabanının talebi dikkate alındığında bu dönemde hacın daha organize olması beklenen bir durumdur. Ancak bunun gerçek anlamda bir organizasyona dönüşmesi bu dönemde de hemen olmamıştır. Çünkü salgın hastalıkların devam etmesi bu dönemde de hacın kısıtlanmasının ana nedeni-

67 Yiyecekleri, nesneleri yüksek ısıyla sterilize ve dezenfekte etmekte kullanılan kapalı araç.

68 “Hac Seferi”, **Vatan**, 18 Eylül 1949, s. 2.

69 “Hac Yolu Bu Yıl Kapalı”, **Cumhuriyet**, 26 Temmuz 1949, s. 3.

70 “Hicaz’a Gideceklere Gemi Tahsis Edilmiştir”, **Yeni Gazete**, 19 Eylül 1949, s. 2.

71 Yekta Ragıp Önen, “Hacılar ve Fakirler”, **Yeni Gazete**, 28 Eylül 1949, s. 3.

72 “Hacılar Dönmeye Başladı”, **Yeni Gazete**, 10 Ekim 1949, s. 1.

ni oluşturmuştur<sup>73</sup>. Bu ise, düzenli bir hac organizasyonunun siyasi getirisine rağmen gelgitler şeklinde devam etmesine sebep olmuştur. Şöyle ki, dinin siyasetle iç içe geçtiği ve dinî talepleri merkeze koyan insanların siyasetin aktif bir unsuru olmaya başladığı bu dönemde, siyasal iktidarların dine ilişkin düzenlemeleri doğal olarak siyasi beklenti ve amaçlar da içermekteydi. Nitekim Ali Ulvi Kurucu “Bu Yıl Hac Niçin Yapılmadı” adlı yazısında “... Şerefli bayrağımızı dalgalandırarak vatandaşların göğüslerini kabarta kabarta ifa edecek bir partiye muhakkak ki halk kütleleri dört elle sarılır”<sup>74</sup> diyerek bu düzenlemenin siyasi getirisine dikkat çekecektir.

Çok partili hayata geçilmesiyle de ilintili olarak CHP iktidarının son dönemlerinde dinî alanın rahatlatılmasına ilişkin yapılan düzenlemeler bu bağlamda da ele alınabilir. Ancak daha önce de değinildiği üzere Türkiye’de hac meselesi sadece laiklik uygulamaları ve buna ilişkin yaklaşımlardan beslenmez. Belki bundan olacak DP iktidarı döneminde, CHP dönemi laiklik uygulamaları oldukça sert bir şekilde eleştirilmesine rağmen, hac uygulamasına ilişkin bir eleştiriye neredeyse rastlanmaz. Bu durum, DP’nin de, bunun sadece laiklik uygulamalarının neden olduğu bir kısıtlamadan kaynaklanmadığının farkında olduğu şeklinde yorumlanabilir. Kaldı ki, DP döneminde dinî ritüellerin yerine getirilmesi daha kolay ve görünür olmasına rağmen bu dönemde de hac ibadeti, salgın hastalıklar ve döviz yokluğu gibi sorunlar arasında gidip gelmiştir<sup>75</sup>. Bu dönemde alınan bir kararda Yemen’in Suudi Arabistan sınırında görülen salgının kolera veya veba olup olmadığının anlaşılmasına kadar hac seferlerinin yasaklandığı belirtilmiştir<sup>76</sup>.

73 1956 verilerine göre 1951 yılında salgın hastalık dolayısıyla hacca gidilememiştir. 1950: 6.195, 1951: Salgın dolayısıyla hac yok, 1952: 9549, 1953: 9854. 1956 Yılı Masraf Bütçeleri, **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 2, C 10, B. 39, (20 Şubat 1956), s. 231.

74 Ali Ulvi Kurucu, “Bu Yıl Hac Niçin Yapılmadı”, **Sebilürreşad**, C 1, S 23, s. 364.

75 DP döneminde hac ile döviz ya da ekonomik sorunlar arasındaki bağlantıya ilişkin Hürriyet Gazetesi’nde çıkan bir haber oldukça ilginçtir. Haberde, hac ziyareti münasebetiyle geçen yıl, kırk kadar şilep satın alabileceğimiz bir dövizin elden çıktığı ifade edilmiştir. “Bütün bunları göz önüne alan hükûmet seyahat ve vicdan hürriyetini sekteye uğratmadan hacca gidenlerin sıhhatini ve millî geliri koruyacak bir yol aramaktadır. Bu konu etrafında Diyanet İşleri Başkanlığı ile de istişareler yapılmış ve Başkanlığın ilmî heyeti İslâm dininin memleketin yüksek menfaatleri karşısında Müslümanları hac farızasından affedip etmeyeceğini tetkike başlamıştır” “Hac Farızasının Affı Mümkün Olacak Mı?”, **Hürriyet**, 6 Haziran 1951, s. 3.

76 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 126.58.5, (30.07.1951).

Hastalığın kontrol altına alınmasından sonra 7 Mart 1952 tarihinde alınan yeni bir kararla hac yasağı kaldırılmıştır<sup>77</sup>. Ancak bu kararın çıkmasından kısa bir süre sonra benzer yasağın yeniden alındığı görülmektedir. Buna göre Suudi Arabistan'ın Assir bölgesinde baş gösteren veba salgını dolayısıyla, uluslararası kaidelere göre Arabistan temiz ilan edilene kadar hac seferlerinin durdurulduğu belirtilmiştir<sup>78</sup>. Köylü gazetesinde yer alan habere göre DİB, bunu yerinde bir karar olarak görmüştür. Buna istinaden DİB, hacın sadece bir yıla ait bir ibadet olmadığını, salgın geçtikten sonra sağlığı ve ekonomisi yerinde olanların hacca gidebileceklerine dair bir açıklama yapmıştır<sup>79</sup>. Konuyla alakalı gazetelere demeç veren Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu, “Müslümanlık dini, hastalık olan yere gidilmemesini emreder. Esasen hac fevri değil ömridir. Gelecek yıllar içinde de hac ifa edilebileceğine göre, bu sene niyetlenip de gidemeyenlerin üzülmelerine mahal yoktur”<sup>80</sup> diyerek hükûmetin kararının yanında durduğunu göstermiştir. Ancak açıklamadan kısa bir süre sonra Suudi Arabistan, salgının geçtiğini duyurunca hacca ilişkin yasaklama kaldırılmış<sup>81</sup> ve bahsi geçen yılda hac için resmî pasaport alanların sayısı 10.220 olmuştur<sup>82</sup>.

Yukarıda da ifade edildiği üzere DP dönemi, hac organizasyonları için kademeli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Burada, toplumsal talep ve beklentilerin karşılanmasının siyasi getirisine ek olarak DP'nin, hacın organize edilmesinin gerekliliği konusundaki genel tavrının da etkili olduğu söylenebilir. Bu anlamda DP'li milletvekillerinin hac sürecinin daha sorunsuz gerçekleşmesini sağlamak için konuyu meclisin gündemine getirdiği ve bunun için birtakım önergeler verdiği görülmektedir. Örneğin hava yolu ile gidecek hacı adaylarından gidiş dönüş parası peşin alınmasına rağmen, dönüşlerde sorun

77 BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 128.20.12, (7.3.1952).

78 BCA, Fon Kodu: 301.18.1.2, Yer No: 129.50.5, (14.07.1952).

79 “Hac Farzı Bu Yıl İçin Geri Bırakıldı”, **Köylü Gazetesi**, 25 Temmuz 1952, s. 5.

80 “Hac Hakkında Diyanet İşleri Reisi Ne Diyor”, **Hürriyet**, 16 Temmuz 1952, s. 1.

81 **Köylü Gazetesi**, 08.08.1952, s. 3, “Hac için İzin Çıkması Bekleniyor”, **Milliyet**, 6 Ağustos 1952, s. 1.

82 **Köylü Gazetesi**, 5 Eylül 1952, s. 1. Suudi makamları herhangi bir salgın olmadığına dair bir açıklama yapmış olmalarına rağmen dönüşte birçok gemi kolera, tifüs, dizanteri hastalıkları dolayısıyla karantinaya alınmak zorunda kalmıştır. “Hacılar Arasında Kolera”, **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1953, s. 1.

yaşanması ve hacıların uzun süre Cidde'de beklemek zorunda kalması üzerine DP Konya Milletvekili A. Fahri Ağaoğlu, hac seferlerinde havayollarında görülen aksaklıkların çözümü için Ulaştırma Bakanlığının ne düşündüğüne dair 16 Ocak 1951 tarihinde bir soru önergesi vermiştir. Verilen cevapta 1951 yılı hac döneminde isteyen hacı adaylarının devlet havayolları ile doğrudan Cidde'ye götürülüp getirilmesi için gerekli hazırlıkların yapıldığı ifade edilmiştir<sup>83</sup>.

DP Tekirdağ Milletvekili Zeki Erataman (Tekirdağ) konuya ilişkin olarak Dışişleri Bakanının harekete geçip, Türkiye'den giden hacılar için gerekli kolaylığın sağlanması adına Suudi Arabistan ile bir antlaşma yapılmasını istemiştir. Erataman ayrıca, ciddi döviz kayıplarının yaşanmaması için hacı adaylarının sağlık, iâşe, ulaşım işlerinin belirli bir düzenlemeye tabi tutulması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, hac meselesinin siyasi, iktisadi, ticari açılardan ele aldıklarını ve bu işin düzenlenmesi için bakanlıklar arası bir komisyon kurulmasına yönelik birtakım hazırlıklar içinde olduklarını belirtmiştir<sup>84</sup>.

DP döneminde, CHP'li vekiller de hac sürecine ve bu alanda yaşanan sorunlara kayıtsız kalmamıştır. CHP Kırşehir Milletvekili Halil Sezai Erkut, 10 Aralık 1952 tarihinde vermiş olduğu bir önergede hacca giden vatandaş sayısını ve ne kadar döviz verildiğini, verilen dövizin ihtiyacı karşılamaması üzerine bu ihtiyaçların karaborsadan karşılandığına dair söylentilerin gerçek olup olmadığını, gidenlerin bir kısmının geri dönmek için vesait bulamaması dolayısıyla hükûmetin ne gibi tedbirler aldığını, bölgedeki hariciye memurlarının bu vatandaşlarla ilgilenmeme sebebini sormuştur. Önergeye Devlet Bakanı Muammer Alakant tarafından verilen cevapta 4 Ağustos 1952 tarih ve 3/15304 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile hacca gidecek vatandaşlar için dövizlerin Ziraat Bankası tarafından satıldığı ifade edilmiştir. Bir önceki yıl her hacı adayı için 120 Sterlin verilmiş olmasına rağmen Suudi Arabistan'ın 19.5 sterlin tutarındaki ayakbastı parasını almaktan vazgeçmesi üzerine, bu yıl için her hacı adayına 100 Sterlin verildiği dile getirilmiştir. Ziraat Bankası'nın bu iş için sattığı döviz miktarının 847.562 sterlin olması dikkate alındığında hacı

83 TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C 5, B. 42, (12 Şubat 1951), s. 142.

84 TBMMZC, D. 9, İ.S. 1, C 5, B. 50, (24 Şubat 1951), s. 695-698.

adayı sayının 8.500 civarı olması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca kara-borsa üzerinden Türkiye’den çok fazla dövizin çıkarıldığına dair söylentilerin “kambiyo murakabe mercileri” tarafından doğrulanmadığı aktarılmıştır<sup>85</sup>.

Erkut’un önergesinde, hacı adaylarının karşılaştığı sorunlar üzerine hükûmetin ne gibi önlemler aldığına dair verilen yanıt, genel itibarıyla organize bir hacca giden süreci de yansıtmaktadır. Buna göre 1951 yılında, hac mevsiminde tatbik olunacak esasların belirlenmesi için Dışişleri, İçişleri, Maliye, Ekonomi, Ulaştırma, Gümrük, Sağlık bakanlıkları temsilcilerinden oluşan bir komisyon toplanmıştır. Söz konusu komisyon, daha önce hacıların karşılaşmış olduğu mevcut sorunları da dikkate alarak bir rapor hazırlamıştır. Rapora göre, daha önceki yıllarda organizasyon olmadan yapılan hac işlerinde görüldüğü üzere, az parayla bölgeye gidip sonra zor durumda kalınca dilenmek suretiyle Türkiye’nin aleyhine bir propagandaya malzeme verildiğinden, yeterli parası olmayanlara pasaport verilmemesi gerektiği ifade edilmiştir. Burada hac farızasının yerine getirilmesinin ekonomik durumla doğrudan alakalı olduğuna dikkat çekilerek durumu iyi olmayanların hacca gitmelerinin doğru olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca kara ve deniz yolu ile ulaşım noktasındaki sorunlar dile getirilerek en güvenli yolun hava yolu olduğuna değinilmiştir. Ancak, Devlet Havayolunun hac tarifesini diğer firmalarla rekabet edecek şekilde düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca yolculuk sırasında hacı adaylarından çeşitli gerekçelerle haksız para taleplerinin önüne geçebilmek için gerekli yasal sürecin işletilmesi istenmiştir.

Hacı adaylarının dönüşlerde yaşadığı sorunlar dikkate alınarak biletlerin gidiş dönüş şeklinde olmasının zorunluluğu ifade edilen bir başka husustur. Buna rağmen deniz yolunu tercih eden hacı adaylarının önceki yıllara ait sorunların benzerini yaşamasının önüne geçebilmek için, 1926 yılındaki Paris Sağlık Mukavelenesi’ne göre hacı nakline tahsis edilen gemilerde bulunması şart

85 Aynı önergeye İçişleri Bakanlığının vermiş olduğu yanıtta rakamlar şu şekildedir: Pasaport almak suretiyle hacca gidenler 10.056 erkek, 1.375 kadın olmak üzere toplam 11.431 kişidir. Bunlardan 272’si erkek, 77’si kadın olmak üzere 349 kişi Hicaz’da vefat etmiştir. Geri kalan 11.082 kişi memlekete dönmüştür. **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 93-95. Hacca giden gelen sayılarına ilişkin veriler farklı birim ya da basın kaynaklarında farklılık göstermektedir. Bu farklılığın sebebi, haccın organizasyonu ile doğrudan ilgilenen bir birim ya da kurumun olmaması ve her birimin kendi elindeki istatistikleri açıklamasından kaynaklanmaktadır. Buradaki verilerin birbirinden farklı olmasının bir nedeni de, resmi yollarla hacca gidenlere ek olarak kaçak yollarla hacca gidenlerin olmasıyla da alakalıdır.

kılınan koşulların sağlanmasının önemine dikkat çekilmiştir. Ayrıca hac için pasaport almak şartlarını taşımayan kişilerin<sup>86</sup> kaçak yollarla hacca gitmesini ve bu yolla döviz kaçırmalarını engellemek için güney sınırlarına sıkı denetim getirilmesi uyarısı yapılmıştır<sup>87</sup>. Komisyonunda tespit edilen durumların ve çözüm önerilerinin organize bir hacca dönüşmesi, zikredilen yılda gerçekleşmese de bu süreçte birtakım adımlar atılmıştır. Örneğin, organizasyon eksikliği dolayısıyla hacı adaylarının hem yol güzergâhı hem de Hicaz bölgesinde oldukça kötü sağlık ve barınma koşulları altında hacılarını yapmak durumunda kalmasının yarattığı sorunları çözmek için beş doktor ve on sağlık personeli bulunan 200 yataklı bir hastane teşkil edilmesi ve bu hastanenin Cidde, Mekte, Medine şehirlerinde faaliyet göstermesi planlanmıştır<sup>88</sup>.

1951'de bir komisyon toplanması ve sonrasında bazı adımlar atılmasına rağmen Cumhuriyet Türkiye'sinde hacca gitme esas ve şartlarının belirlendiği ilk düzenleme 1954 yılındadır. Bu esasların belirlenmesinde İslami kaideler de dikkate alınmakla birlikte, çıkış noktalarından birinin devletin itibarı ile de ilişkilendirildiği görülmektedir. Çünkü organizasyon yokluğuna ek olarak, Türkiye'den Hicaz'a giden insanların genel itibarıyla yaşlı<sup>89</sup>, hasta ve fakir kimselerden oluşması ve bunlara bağlı olarak gerçekleşen sorunlar ve ölümler, ilgili komisyon raporunda da belirtildiği üzere, Türkiye'nin imajı ile ilişkilendirilmesine neden olmuştur. Dönem basınına bu bağlamda bakıldığında Türkiye'den hac farızasını yerine getirmek için giden hacı adaylarının önemli bir kısmının sakat, yaşlı ve fakir olduklarına yer verildiği görülmüştür. Öyle ki, 1953 yılı için hacca gitmek üzere bir üniversite bahçesinde toplanmış insanlar *İş Dergisi*'nde genel itibarıyla şu şekilde tasvir edilmektedir: Başta birer kasket, ayaklarında yemeni ya da lastik ayakkabı ve renkli yün çoraplar. Bazılarının yemeni ve lastikleri içinde yırtık çorapların dökülmüş ipleri, birkaçının ökçe etleri görünüyor. Dergide memleketin gerçek üreticileri olarak tanımlanan bu kişilerin genel itibarıyla yorgun, fakir ve hasta olduklarına de-

86 Pasaport alınması için gerekli şartlar için bk. **TBMMZC**, D.9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 92-93.

87 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 93-95.

88 "Hacılarımıza İzin Çıktı", **Köylü Gazetesi**, 15 Ağustos 1952, s. 6.

89 "Bir Müftünün Hatıraları" adlı eserinde 1954 yılında 32 yaşında hacca gittiğini anlatan Alasakal Müftü lakaplı Mustafa Efe, 2.000 kişilik hacı vapurunda kendisinden genç sadece bir kişi olduğunu belirtmektedir. **Bir Müftünün Hatıraları (Alasakal Müftü Mustafa Efe)**, Haz., Ahmet Efe, Boğaziçi Yayınları, Ankara 2013, s. 76.

ğınılmaktadır. Bunlarla yapılan konuşmada Niksar'dan (Tokat) gelen iki kişiden birinin gözlerinin görmediği, diğerinin ise sıtmalı olduğu ifade edilmektedir. Vakfıkebir'den (Trabzon) gelenin ise hacca gitmek için borç para aldığını ve bunu “ıftiharla” söylediğine yer verilmektedir. Burada toplanmış insanların genel itibarıyla 60 yaşının üzerinde olduğu ve 45-50 yaş altında kimsenin olmadığı dile getirilmektedir. Dergi ayrıca, bu hacı adaylarının ortak noktasının “taşkın din sevgisi ve Peygamber muhabbeti” olduğunu belirtirken “sıhhati yerinde, parası bol” kişilerin hacca rağbet etmediğini de aktarmaktadır<sup>90</sup>.

Hacı adaylarının ekonomik ve genel görünüm itibarıyla iyi durumda olmaması meclisin de gündemindedir. 1954 yılında CHP Malatya Milletvekili Tevfik Ünsalan tarafından verilen önerge bu anlamda önemlidir. Ünsalan, kendisini bu önergeyi vermeye iten sebepler arasında hacıların genel bilgisizliğinin ve kılık kıyafetlerinin etkili olduğunu ifade etmiştir. Buna göre hacıların önemli bir kısmının Hicaz'da yapılması gerekenler hakkında bilgisiz olduklarını ve hacı adayları içerisinde “acayip” kıyafetli insanlar olduğunu aktarmaktadır. Örneğin ayaklarında yün çorap, mest- lâstik, belinde kalın yün kuşak, sırtında ceket ve paltosuyla gidenler olduğunu dile getirmektedir<sup>91</sup>. Hacı adaylarının kıyafetlerinin uygun olmadığı, bu dönemin genel kabullerindendir. Örneğin DP Kayseri Milletvekili Mehmet Özdemir, ekonomik durumu iyi olmamakla birlikte altı yedi defadır hacca gidenler olduğunu ifade ederek, DİB'in hacı adaylarının mali ve sıhhi durumlarını kontrol etmesini ve durumları iyi olmayanların birden fazla hacca gitmelerinin engellenmesi gerektiğini ifade etmiştir<sup>92</sup>.

Ekonomik durumu iyi olmayan vatandaşların birden fazla hacca gitme talebi gereksiz döviz çıkışı olarak görülmüş ve bunu sınırlamanın bir yolu olarak daha önce hacca gidenlere yeniden döviz verilmemesi uygulaması getirilmiştir. Bu anlamda hac için döviz talebinde bulunan kişilerin, daha önce hacca gitmediğini yaşadığı bölgedeki ilgili birimlerden alınan evrakla ispatlaması istenmiştir<sup>93</sup>. Bunun somut bir uygulamaya dönüşmesi 1 Temmuz 1955 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile gerçekleşmiş ve söz konusu kurulda Suudi Arabis-

90 “Hacılar ve Hacıağalarımız”, *İş Mecmuası*, C XIX, S 146, 1 Ekim 1953, s. 1.

91 Ünsalan, tarih vermemekle birlikte bu önergeyi 1954 yılı hac sürecinde verdiğini ancak yeni cevaplandırıldığını belirtmektedir. *TBMMZC*, D. 10, İ.S. 2, C 8, B. 4, (21 Kasım 1955), s. 91-93.

92 *TBMMZC*, D. 9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 547.

93 *TBMMZC*, D. 9, İ.S. 3, C 20, B. 37, (4 Şubat 1953), s. 96.

tan'a gideceklerle döviz tahsis ve tatbik edilecek esaslar karar altına alınmıştır. Buna göre asalet ya da vekâlet yoluyla daha önce hacca giden veya hacca gitme esasları taşımayanların pasaport ve döviz alamayacakları kayıt altına alınmıştır. Buna aykırı hareket edenlerin Türk parasının kıymetini koruma hakkındaki 1567 Sayılı Kanunun ilgili maddesi uyarınca cezalandırılması kararlaştırılmıştır<sup>94</sup>.

Bu süreçte hacıların ve haccın genel durumuna ilişkin bir önerge de DP Burdur Milletvekili Mehmet Özbey tarafından verilmiştir. Özbey'in genel olarak, hacı adaylarının birçok sorunla karşılaşmalarından yola çıkarak hac organizasyonunun Kızılay'a verilmesini istediği önergesinde<sup>95</sup>, bu konunun Başbakan Adnan Menderes tarafından yazılı olarak cevaplanması talep edilmiştir. Bu önergede yer verilen ifadeler hacıların karşılaşmış olduğu genel sorunları da özetler niteliktedir:

“Türkiye’den bu yıl hacca çok Türk vatandaşları gitmiştir. Bunların bir kısmı da teşkilatsızlık ve bakımsızlık yüzünden orada ölmüşler, birçoğu da buraya hasta olarak dönmüşlerdir. Hacılarımız gidip gelmelerde, taşınmalarda çok sıkıntı çekmişler şuraya buraya birçok lüzumsuz ve fuzuli masraf mecburiyetine sokulmuşlar, hatta oradaki nakliye uçak şirketleri bir hacıyı zamanında yetiştirmek için 250-300 lira kadar bahşiş ve rüşvet gibi paraları muhtelif kanallardan hacılardan fazla olarak almışlardır. Hulâsa hacılar her bakımdan büyük zahmet ve üzüntülerle bu dinî vazifelerini yapabilmışlardır. Huduttaki Hükûmet mümessilleri de bunlarla lâıyık veçhile alâkadar olamamışlardır. Her sene teamül olan bu hacca gitmek işi memleketimizde bir üzüntü mevzuudur. Her sene binlerce hacımız gider gelir ve birçok Türk vatandaşları tertipsizlik ve teşkilatsızlık yüzünden ölürler. Bunlar için alınan tedbirlerin de nâ-kâfi olduğu meydandadır. Hiç olmazsa önümüzdeki senelerde bu hatalara düşmemek için Hükûmetimizin bu vatandaşlarımızın hacca gitme işini Kızılay’a vermek suretiyle hem Kızılay’ı hem de vatandaşları faydalandırmak mümkün olacaktır. Bu hususta ne düşünülmektedir?”<sup>96</sup>

94 **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 139.57.20, (1.7.1955).

95 Farklı mecralarda haccın organizasyonunun DİB’e verilmesini önerenler olmuşsa da bunun gerçekleşmesi ancak 1979 yılında olmuştur. **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 378.222.19, (26.04.1979).

96 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 22, B. 86, (22 Mayıs 1953), s. 374.

Önergeye Menderes tarafından verilen yazılı cevapta, özellikle teşkilâtsizlik dolayısıyla Türk hacılarının çektikleri sorunların giderilmesi amacıyla bakanlıklar arası bir komisyon kurulduğu ve bu komisyonun “Hac maksadıyla Suudi Arabistan’a gidecek olanların seyahatlerine müteallik esasları” belirlediği ifade edilmiştir. Bakanlar Kurulunun 6 Nisan 1953 tarih ve 4/531 sayılı kararname ile bazı esasların belirlendiği ve hacın bir organizasyona dönüştürülmeye çalışıldığı aktarılmıştır. Hacı adaylarının sağlık ve barınma sorunların çözümü için ilgili makam ve oluşumların iş birliği yapması kararlaştırılmıştır. Toplamda 23 maddeden oluşan esaslara göre hazırlanan kararnameyle hacılara ne şekilde ve hangi şartlarda pasaport verileceği, seyahat araçları ve bunların nitelikleri, sağlık sürecinin yürütülmesi gibi esaslar belirlenmiştir. Güvenlik sebepleri dolayısıyla kara yolundan ziyade deniz ve hava yolunun tercih edilmesinin gerektiğinin ifade edildiği esaslarda, hacı adaylarının bineceği vapurların gerekli koşulları sağlayıp sağlamadığı, belirlenen sayıdan fazla yolcu almanın yasaklandığı, belirlenen bilet fiyatları dışında herhangi bir paranın talep edilmemesi gibi durumların da kayıt altına alındığı aktarılmıştır. Tüm bunların Kızılay eliyle yürütülmesinin mümkün olmadığı ifade edilmiştir<sup>97</sup>.

296

Bakanlar Kurulunun, zikredilen kararname ile belirlediği esaslar, 1954 yılında bir talimatnameye dönüştürülmüş ve 1955 hac yılından itibaren uygulanmaya konmuştur<sup>98</sup>. Talimatnameye göre 1955 yılı itibariyle hacca gitmek isteyen vatandaşların askerlikle alakası bulunmadığını, vergi borcu olmadığını, yurt dışına çıkmalarında siyasi ve adli bakımdan bir sakınca görülmediğini, hac sırasında ve dönünceye kadar hem kendisinin hem de geride kalan aile fertlerinin geçimlerini temin edecek paraya sahip olduklarını resmi evraklar üzerinden ispat etmesi şartı aranmıştır. Ayrıca döndükten sonra hacca gitmeden önceki hayat şartlarını sürdürebileceklerini mahallin en büyük mülki amirine ispat etmeleri de gerekmektedir. Bununla birlikte hacı adaylarının tam teşekküllü bir hastaneden heyet raporu ve gerekli aşıları olduklarına dair belge almaları da istenmektedir. 1955 yılı hacı için talimatnamede belirlenen şartları 29 Haziran akşamına kadar tamamlayan kişiler, yalnız Suudi Arabistan ile sınırlı olmak kaydıyla üç aylık bir pasaport ve gerekli döviz alabileceklerdir<sup>99</sup>.

97 **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 3, C 22, B. 86, (22 Mayıs 1953), s. 375-377.

98 Bu talimatname 1963 yılına kadar yürürlükte kaldı ve bu tarihte “Hac Amacıyla Suudi Arabistan’a Gidecek Olanların Seyahatlerine İlişkin Yönetmelik” yürürlüğe kondu. Bu düzenleme ile kara yolu yeniden serbest bırakıldı. Ersoy, **a.g.e.**, s. 27-47.

99 “Hacca Gitmek İçin Hiç Müracaat Yok”, **Hürriyet**, 20 Haziran 1955, s. 1.

Belirtilen şartları tamamlayan hacı adaylarının yolculukları için de bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu anlamda güvenlik ve sağlık koşulları gerekçesiyle kara yolu üzerinden hac seferlerine müsaade edilmezken<sup>100</sup> hava ve deniz yollarına ilişkin ise bazı kıstaslar getirilmeye çalışılmıştır<sup>101</sup>. Örneğin gemi sahip ya da sorumlularının Süveyş Kanalı gibi yerler için ödenmesi gereken vergilerin hacı adaylarından talep etmesi yasaklanmıştır. Buna ilaveten kendisini tayfa olarak gösterip hacca gitmek isteyenlere de mani olunmaya çalışılmıştır. Bunun için hac seferi için yola çıkacak gemilerde mürettebat ve tayfa adedinin en son normal dış seferdekini üçte birinden fazla olmaması şartı getirilmiştir. Ayrıca özellikle dönüşlerde yaşanan sorunların önüne geçebilmek için, alınan biletlerin gidiş ve dönüş şeklinde alınması kuralı getirilmiştir. Ülkenin ve vatandaşların hakkında olumsuz bir propagandaya yer verilmesini engellemek için hacı adaylarının mevsime uygun temiz ve yamasız en az birtakım elbiseyle yeter miktarda temiz iç çamaşırı bulundurmaları şartı aranmıştır<sup>102</sup>.

Genel itibariyle hacı daha organize hale getirmek, hacıların genel kıyafetleri üzerinden Türkiye aleyhindeki propagandaları engellemek ve kaçak yollarla hacca gitmeyi sınırlayarak fazla döviz çıkışının önüne geçmek gibi gerekçelerle yapılan bu talimatnamenin yürürlüğe girmesinden sonra resmî yollarla hacca gidenlerin sayısında ciddi bir azalma olmuştur. Çünkü döneme sosyo-kültürel ve sosyoekonomik açılardan bakıldığında hacca gitmeyi tercih edenlerin önemli bir kısmının burada belirtilen şartları sağlayamayacağı söylenebilir. Bu durum rakamlara da yansımıştır. 1954 yılında 7.130 olan hacı sayısı 1955 yılında 2.693'e düşmüştür<sup>103</sup>. Howard A. Reed'e göre buradaki düşüşün sebebinin hükûmetin yaklaşımında aranması gerekmektedir. Ona göre hükûmet, görünüşte sağlık sebepleriyle ancak hacıları "gerici Araplardan" uzak

100 Bu karar 1963 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile değiştirilerek kara yolu üzerinden hacca yeniden onay verilmiştir. Ahmet Onay, **Türkiye'nin Hac Organizasyonu**, Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 44.

101 Bu kıstasların getirilmesinde önceki süreçlerde karşılaşılan sorunlar dikkate alınmıştır. Örneğin 400 yolcu alacak şekilde hazırlanan Yakup adlı vapura 3.100 yolcu bindirilmiş ve bu halde vapur Süveyş'te beklemek zorunda kalınca hacılar arasında olaylar çıkmıştır. "Hacılar Arasında Kolera", **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1953, s. 1.

102 "Hac Seyahati Yeni Esaslara Bağlandı", **Milliyet**, 17 Haziran 1955, s. 1.

103 1956 Yılı Masraf Bütçeleri, **TBMMZC**, D. 9, İ.S. 2, C 10, B. 39, (20 Şubat 1956), s. 231. 1955 yılına kadar diğer rakamlar şu şekildedir: 1950: 6.195, 1951: Salgın dolayısıyla hac yok, 1952: 9549, 1953: 9854.

tutmak düşüncesiyle dış seyahatlere sıcak bakmamaktaydı<sup>104</sup>. Ancak sürecin geneline bakıldığında Reed'in bu yaklaşımını destekleyen bir veriye ulaşmak zor görünmektedir. Kaldı ki, çok partili yaşam sürecinde Hürriyet Konar'ın deyimiyle “seccade oylarını keşfetmiş” bir partinin<sup>105</sup>, böyle bir yaklaşımın oy tercihlerini etkileyeceğini hesaba katacağı da muhtemeldir. Dolayısıyla buradaki düzenleme, halkı “gerici Araplardan” uzak tutmaktan ziyade, hacın organize olması ve ekonomik durumu iyi olmayan vatandaşların gerek kılık kıyafet, gerekse barınma, sağlık, ulaşım noktalarında yaşadıkları sorunların ülke imajına<sup>106</sup> vereceği zarardan kaçınmak olarak değerlendirilmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Son olarak, Uluslararası Sağlık Nizamnamesi'nde 1956 yılına yapılan düzenleme ile Hicaz'a gidip dönen hacıların sağlık kontrollerinden geçmelerine gerek olmadığını kararlaştırılmasından sonra<sup>107</sup> Türk hacı adayları için bu yolculuğun önündeki en önemli engel ekonomik hale gelmiştir. 1957 yılındaki altın ve döviz fiyatlarındaki yükseliş sterlin fiyatlarının artmasına neden olmuş ve hacılara 20 liradan satılan sterlin 22 liraya çıkarılmıştır<sup>108</sup>. Zira hac, her şeyden önce ekonomik bir yükümlülüktür ve bu ibadetin yerine getirilmesinde ülke ekonomisinin genel durumu da çok belirleyicidir. Bu anlamda her ne kadar tam ayrıntıları verilme de 1957, 1958 ve 1959 yıllarında eğitim, sıhhi, ticari ve hac gibi umumi sebeplerle yapılan yurt dışı seyahatler için tahsis edilen döviz miktarlarının her yıl azaldığı görülmektedir. Buna göre 1957'de 12.293.000 dolar olan miktar 1958'de 10.789.000 dolara ve 1959'da da 1.432.000 dolara kadar düşürülmüştür<sup>109</sup>. Son söz olarak ülkede yaşanan ekonomik sorunlar hacı adaylarına döviz tahsis edilmesini güç hale getirmiş

104 Howard A. Reed, 1955, s. 96. Konuya ilişkin bir başka yaklaşım da CHP Malatya Milletvekili Tevfik Ünsalan tarafından yapıldı. Ona göre bu düzenlemenin sebebi, döviz sorunu dolayısıyla hacca gitmeyi zorlaştırmaktır. **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 2, C 8, B. 4, (21 Aralık 1955), s. 91-93.

105 Hürriyet Konar, “Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde CHP'nin Laiklik Politikasındaki Değişim”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, S 125, Mayıs 1994, s. 38-42.

106 Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki müftülüklere gönderdiği bir yazısında hac vazifesini ifa eden vatandaşların “pejmürde ve perişan” kıyafetleri ile “milli haysiyetimize” zarar verdiğinden bu konuda dikkatli olunmasını istemiştir. **BCA**, Fon Kodu: 51.33, Yer No: 4.31.13, (10.08.1950).

107 **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C 20, B. 83, (19 Haziran 1957), s. 5-6.

108 **TBMMZC**, D. 10, İ.S. 3, C 17, B. 42, (21 Şubat 1957), s. 374.

109 **TBMMZC**, D. 11, İ.S. 3, C 11, B. 36, (12 Şubat 1960), s. 704.

olacak ki, 1960 yılında CHP Ankara Milletvekili Mehmet Ali Ceritoğlu hacca gideceklere döviz verilmesi hususunda hükûmetin ne düşündüğünü yazılı olarak sormuştur<sup>110</sup>. Ancak 27 Mayıs Darbesi dolayısıyla bu soru cevapsız kalmıştır.

110 TBMMZC, D. 11, İ.S. 8, C 13, B. 60, (25 Nisan 1960), s. 245.

## SONUÇ

Haccı diğer ibadetlerden ayıran en önemli özellik mali ve bedeni zorlukları birlikte barındırmasıdır. Türkiye hacıları açısından bu zorluğa farklı bir ülke topraklarına gitmek de eklenmektedir. Bu noktada her ne kadar bireysel bir ibadet olarak görünüyorsa da özellikle hac yolculuğunun güvenliği meselesi, yaşanan dönem ve coğrafyanın şartlarına göre de değişen, siyasal otoritelerle ilişkili bir ibadet şeklidir. Dolayısıyla bu ibadet, devlet gözetiminde toplumsal bir organizasyona ihtiyaç duymaktadır. Çünkü hac, Müslüman toplum ve devletlerin coğrafi ve siyasal yayılmışlığı dolayısıyla, iktisadi, diplomatik, siyasi ve salgın hastalıklar gibi farklı faktörlerin de etkisinde gerçekleşen bir ibadettir. Bu haliyle ifa edilişi ve organizasyonu zordur. Bu zorluk Cumhuriyet'in kuruluş ve kurumsallaşma koşulları itibariyle düşünüldüğünde daha güç bir tablo ortaya çıkarmıştır. Çünkü uzun bir savaşın ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi, ekonomik, uluslararası ilişkiler, salgın hastalıklar gibi oldukça kapsamlı problemlerle uğraşması gerekmiştir.

Tüm bunlara rağmen haccın organizasyonu için uluslararası toplantılara katılımsız kalınmaması, kurucu kadronun ya da laik rejimin ilkesel olarak bu ibadete karşı olmadığını göstergesidir. Hac için döviz tahsis kararının alındığı dönem ve koşullar, bu kararda siyasal beklentilerin öncelikli olduğunu gösterse de, kararın alındığı döneme kadar organize bir haccın önünde salgın hastalık, ekonomik ve siyasal alanlar açısından oldukça somut sorunlar olduğu görülmüştür. DP iktidarında haccı kısıtlamaya yönelik alınan kararlardaki salgın hastalık ve döviz sorunu gibi gerekçelerin CHP dönemi gerekçeleri ile benzerlik göstermesi, bunların siyasal iktidarların tercih ve politikalarından bağımsız olduğunu göstermektedir. Yakın zamanda yaşadığımız salgın sürecinde de görüldüğü üzere, devlet, vatandaşlarını salgının zararlarından korumak adına uluslararası kararlara da uygun olarak haccın ifası dâhil birçok kısıtlamaya gitmek durumunda kalabilmiştir. Bu kararlar dinî özgürlüklerin değil, toplumsal sağlığın korunmasını amaçlamıştır. Bunu dile getirirken CHP'nin özellikle tek partili yıllarında dinî alan ve özgürlüklerin kısıtlanmadığı iddia edilmemektedir. Ancak Türkiye'de laik sistemin oluşturulması aşamasında din genel itibariyle bireysel ve vicdani bir alan olarak görülüp, dinin alanı ya da iktidarı daraltılsa da, haccın uluslararası şartların sağlanmasını da gerektiren bir ibadet olduğu, bu anlamda hacca ilişkin sınırlamaların sadece laik sistemin inşası bağlamında ele alınamayacağını ifade etmeye çalışmaktayız.

Kaldı ki bu sınırlamalar, Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin de ifade ettiği üzere, hiçbir dönemde haccın yasak edildiğine dair resmî bir karara dönüşmemiştir.

Salgın hastalık ve döviz sorununa ek olarak kurucu kadronun ideolojik yaklaşımlarıyla organize bir haccın uzun süreli yokluğu arasında da bir ilişki kurulabilir. Çünkü kurucu kadronun, Cumhuriyet'in en başından itibaren geleneksellikten kopuşu da bünyesinde barındıran bir modernleşmeyi takip etmesi, İslam devletlerinin genel itibarıyla Batı etkisinde ve yönetiminde olmasından da dolayı bu devletlerle sağlıklı bir ilişki kurmanın güçlüğü ile birleşince bahsi geçen devletler ve toplumlarla ilişki oldukça düşük seviyede tutulmuştur. Bu anlamda erken Cumhuriyet döneminde toplumun ve siyasetin her alanıyla dönüştürülmeye çalışıldığı bir süreçte, hac aracılığıyla Müslüman ülke ve topluluklarıyla kurulacak temasların olası etkilerinden kaçınılması ile organize bir haccın yokluğu arasında da bağlantı kurulabilir. DP iktidarında haccdan dönenlerin şapka takmayı reddetmesi örneğinde de görüldüğü üzere, inkılapların yerleştirilmeye ve bu anlamda toplumsal alanın dönüştürülmeye çalışıldığı bir süreçte yapılan bu tercihin, dönem siyaset ve yaklaşımlarıyla uyumlu olduğu söylenebilir.

1945 yılında geçilen çok partili hayat ve bunun neticesinde halkın onayına duyulan ihtiyaç, birçok alanda olduğu gibi hac alanında da politika değişimini beraberinde getirmiştir. Çünkü bahsi geçen tarihle birlikte halkın talep ve beklentilerinin karşılanması iktidara gelmek veya mevcut iktidarı sürdürebilmek için adeta bir zorunluluğa dönüşmüştür. Bu durum Türk siyasal tarihinin kendi özelliği içerisinde değerlendirildiğinde, dinî olan her şeyin belirli ölçülerde siyasileşmesini getirmiştir. Çünkü DP'nin halkla temas ettiği noktalarda CHP dönemi laiklik uygulamalarının daralttığı İslami alanın genişletilmesine ilişkin vaatleri ve bu noktada hacca gideceklere döviz tahsis edeceğini ifade etmesi, bu ibadetin siyasetin gündemine alınmasının en önemli nedenlerinden birini oluşturmuştur. Zira haccın gündeme alındığı tarihte Cumhuriyet'in ilanı üzerinden 24 yıl geçmiştir ve bu zaman zarfında inkılapların toplumsal bün-yede hayat bulduğu noktasından hareketle, İslam toplumlarıyla yeniden kurulacak bir temasın “daha az tehlikeli” olarak görülmüş olması muhtemeldir. Aksi takdirde olası bir iktidar kaybının bu “tehlikeli” durumla kıyaslandığında riske edilebilir olmadığı söylenebilir. Ayrıca uluslararası tabloda yaşanan değişimlerin Türkiye'deki siyasal tercihleri etkilediğine de temas etmek ge-

rekmetektedir. Zira II. Dünya Savaşı'nın demokratik devletler bloğu tarafından kazanılması ve yükselen demokratik değerler, yine bu sürecin de etkisiyle Türkiye'de geçilen çok partili sistem, vatandaşın onay ve taleplerine daha duyarlı hale gelinmesini sağlamıştır. Son olarak ister siyasi kaygılarla olsun, isterse artık organize bir haccın inkılaplar açısından bir tehlike arz etmediği noktasından hareket edilmiş olsun, bu aşamadan sonra haccın organizasyona dönüşmesi için peyderpey yapılmış işler, Türkiye'de haccın gerçek bir organizasyona dönüşme sürecini başlatmıştır. Bu süreç 1979 yılında haccın organizasyonunun Diyanet İşleri Başkanlığına verilmesiyle birlikte daha da düzenli hale gelmiştir.

Bu çalışma literatür açısından oldukça eksik olan Cumhuriyet dönemi hac tarihine bir katkı sunma amacındadır. Cumhuriyet döneminde hac ve hacılara ilişkin çalışmalar genelde sosyologlar tarafından saha çalışmaları olarak yapılmıştır. Bu anlamda Cumhuriyet döneminin geneline ilişkin uluslararası politikalarda yaşanan değişim ve gelişmeleri de dikkate alan kapsamlı ve müstakil bir hac tarihi araştırmasına ihtiyaç duyulduğu yadsınamaz. Özellikle Türkiye'nin dış politikada Orta Doğu ve İslam devletleri ile daha yakın temas kurduğu dönemlerin Türk hacılar açısından anlamı ya da karşılığı, Suudi Arabistan'ın hac için kota uygulamasına geçmesinden sonra Türkiye için belirlenen kotaların dış politika tercihleri ile olan ilişkisi ve bunu aşmak adına Türk Hükûmetlerin faaliyetleri, siyasal iktidar değişikliğinin hac organizasyonu ve hacı sayısı arasındaki ilişkisi gibi bağlamlarla bir hac tarihi çalışması Türkiye'nin hac tarihini ortaya koymak için elzemdir.

## KAYNAKÇA

Ak, Mustafa Necati, **Kadiri Meşayihinden Mustafa Necati Ak'ın Hac Günü, Hac Yolunda**, Haz., Ömer Hakan Özalp, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

“Arapça Tekbir Getiren Hacılar”, **Vatan**, 8 Kasım 1949.

Ayaz, Betül, **Hilafet ve Siyaset: Osmanlı Devleti'nin Hac Hizmetleri (1798-1876)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi/Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü İstanbul, 2014.

Aybay, Rona, “Amerikan, İngiliz ve Türk Hukuk Sistemlerinde Yurt Dışına Çıkma ve Girme Özgürlüğü”, **Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayınları**, Ankara 1975, s. 127-128.

Bayyigit, Mehmet, **Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye’de Hac Olayı**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1998.

Bigiyef, Musa Carullah, **Hac Seyahatnamesi**, Haz., Seydi Kiraz, Ankara Okulu Yayınları,

Ankara 2023.

**Bir Müftünün Hatıraları (Alasakal Müftü Mustafa Efe)**, Haz., Ahmet Efe, Boğaziçi Yayınları, Ankara 2013.

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA), (İngiltere Fonu), 534/37679.151480.94.

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA), (Fransa Fonu), 525/37969-154143-20.

Doğan, Faruk, “18. Ve 19. Yüzyıllarda Şam – Medine Hac Yolu ve Güvenliği: Cerde Başbuğluğu”, **Tarih Okulu Dergisi**, (TOD) Yıl, 6, S XV, Eylül 2013, s. 127-157.

“Döviz almak için bir günde 100 kişi müracaat etti”, **Cumhuriyet**, 02 Eylül 1947.

Edip, Eşref, “Hacca Giden Türk Gazetecileri”, **Sebilürreşad**, C III, S 62.

Edip, Eşref, “İslam’da Hac Müessesesi”, **Sebilürreşad**, C VII, S 155.

Eraslan, Cezmi, **II. Abdülhamit ve İslam Birliği Osmanlı Devleti’nin İslam Siyaseti (1856-1908)**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2019.

Ersoy, Seyfeddin, “Dünü ve Bugünü İle Türkiye’de Hac Organizasyonu”, **Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler 7-9 Temmuz 2006)**, Ed. Mehmet Bulut, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s. 27-47.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, “Hac Meselesi Etrafında Fikirler ve Tenkitler”, **İş Mecmuası**, C XIV, S 86, İstanbul 1948.

Faroqhi, Suraiya, **Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Gezgin, Hakkı Süha, “Hac Mevsimine Girerken”, **Yeni Gazete**, 3 Eylül 1948.

Güran, Kemal, “Cumhuriyet Döneminde Hac”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C XIV, İstanbul, 1996, s. 408-409.

“Hacıları geri getirmek için vapurlar gönderilemeyecek”, **Akşam**, 17 Ekim 1947.

“Hacdan Dönecekler Urla Tahaffuzhanesinde Karantina Bekleyecekler”, **Akşam**, 29 Ekim 1947.

“1085 hacı daha geldi, Aksu Vapuru Tuzla’da karantinaya gönderildi”, **Akşam**, 23 Kasım 1947.

“Hacıların Getirdikleri Hurmalar Denize Dökülüyor”, **Akşam**, 29 Kasım 1947.

“Hacca Gitmek İsteyenlere Pasaport Verilmiyor”, **Akşam**, 7 Eylül 1948.

“Hacılar İzin Verilmiyor”, **Akşam**, 12 Eylül 1948.

“Hacca Giderken Para Kaçıranlar Yakalandı”, **Cumhuriyet**, 18 Eylül 1947.

“Hacıların Paraları Nasıl Deve Oluyor”, **Cumhuriyet**, 29 Eylül 1947.

“Hacdan Dönenlerin Durumu”, **Cumhuriyet**, 5 Kasım 1947.

“Hac Yolu Bu Yıl Kapalı”, **Cumhuriyet**, 26 Temmuz 1949.

“Hacılar Arasında Kolera”, **Cumhuriyet**, 23 Eylül 1953.

“Hac Farzı Bu Yıl İçin Geri Bırakıldı”, **Köylü Gazetesi**, 25 Temmuz 1952.

“Hacılarımıza İzin Çıktı”, **Köylü Gazetesi**, 15 Ağustos 1952.

“Hac için İzin Çıkması Bekleniyor”, **Milliyet**, 6 Ağustos 1952.

“Hac Seyahati Yeni Esaslara Bağlandı”, **Milliyet**, 17 Haziran 1955.

- “Hac Farızasının Affı Mümkün Olacak Mı?”, **Hürriyet**, 6 Haziran 1951.
- “Hac Hakkında Diyanet İşleri Reisi Ne Diyor”, **Hürriyet**, 16 Temmuz 1952.
- “Hacca Gitmek İçin Hiç Müracaat Yok”, **Hürriyet**, 20 Haziran 1955.
- “Hac Yolundakiler Geri Getiriliyor”, **Ulus**, 17 Ekim 1947.
- “Hac Seferi”, **Vatan**, 18 Eylül 1949.
- “Hacılar Dönmeye Başladı”, **Yeni Gazete**, 10 Ekim 1949.
- “Hacılar ve Hacıağalarımız”, **İş Mecmuası**, C XIX, S 146, 1 Ekim 1953.
- Hacı M. N. T., “En Kolay, En Ucuz, En Emin Yollarla Hacca Nasıl Gidilir?”, **Allah Yolu Dergisi**, 15 Ocak 1953, C I, S 3.
- “Hicaz’a Gideceklere Gemi Tahsis Edilmiştir”, **Yeni Gazete**, 19 Eylül 1949.
- Harman, Ömer Faruk, “Hac”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C XIV, İstanbul 1996, s. 382.
- İnalçık, Halil, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, **Belleten**, 1948, C 12, S 46, s. 349-402.
- İsmet İnönü Hatıralar**, Haz., Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, Ankara 2014.
- Karaman, Fikret, “Hacda Geleneksel İnanç ve Davranışlar”, **Türkiye’de Hac Organizasyonu Sempozyumu (Tebliğ ve Müzakereler 7-9 Temmuz 2006)** içinde s. 455-467, Ed. Mehmet Bulut, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Kargılı, Murat, **Kutsal Yolculuk Hac, Kartpostallarla Hac Yolu**, Denizler Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Koçak, Cemil, **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Konar, Hürriyet, “Çok Partili Yaşama Geçiş Sürecinde CHP’nin Laiklik Politikasındaki Değişim”, **Tarih ve Toplum Dergisi**, S 125, Mayıs 1994.
- Kurşun, Zekeriya, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Hac Politikaları”, **Yeni Şafak Gazetesi**, (Çevrimiçi), <https://www.yenisafak.com/yazarlar/zekeriya-kursun/turkiye-cumhuriyetinin-hac-politikalari-2052368>, (erişim. 17 Kasım 2021).
- Kurucu, Ali Ulvi, “Bu Yıl Hac Niçin Yapılmadı”, **Sebilürreşad**, C 1, S 23.
- Mekke’den Gelen Hacılar Neler Anlatıyorlar”, **Cumhuriyet**, 6 Kasım 1947.
- Nadi, Nadir, “Hacılara İzin Yok”, **Cumhuriyet**, 21 Temmuz 1951.

Onay, Ahmet, **Türkiye'nin Hac Organizasyonu**, Dem Yayınları, İstanbul 2008.

Önen, Yekta Ragıp, "Hacılar ve Fakirler", **Yeni Gazete**, 28 Eylül 1949.

Öz, Talat Vasfi, "Hac Hatıralarım", **İslam'ın Nuru Dergisi**, Haziran 1951, C 1, S 2.

Özcan, Abdülkadir, "Osmanlı Döneminde Hac", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)**, C XIV, İstanbul 1996, s. 400-408.

Özek, Çetin, **Türkiye'de Laiklik-Gelişim ve Koruyucu Ceza Hükümleri**, Baha Matbaası, İstanbul 1962.

Reed, Howard A., "Çağdaş Türk Müslümanlarının Dini Hayatı", **Türkiye'de İslam ve Laiklik, (Derleme)**, İnsan Yayınları, İstanbul 1955.

Slight, John, **The British Empire and the Hajj 1865-1956**, Harvard University Press, 2015.

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, İçtima: 3, C 22, Birleşim: 54, (21 Mayıs 1934).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 5, İçtima: 3, C 26, Birleşim: 82, (28 Haziran 1938).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 8, İçtima: 2, C 8, Birleşim: 22, (25 Aralık 1947).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 9, İçtima: 1, C 5, Birleşim: 42, (12 Şubat 1951).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 9, İçtima: 1, C 5, Birleşim: 50, (24 Şubat 1951).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 9, İçtima: 3, C 20, Birleşim: 37, (4 Şubat 1953).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 9, İçtima: 3, C 22, Birleşim: 86, (22 Mayıs 1953).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 2, C 8, Birleşim: 4, (21 Aralık 1955).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 9, İçtima: 2, C 10, Birleşim: 39, (20 Şubat 1956).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 3, C 17, Birleşim: 42, (21 Şubat 1957).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 10, İçtima: 3, C 20, Birleşim: 83, (19 Haziran 1957).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 11, İçtima: 3, C 11, Birleşim: 36, (12 Şubat 1960).

**TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre: 11, İçtima: 8, C 13, Birleşim: 60, (25 Nisan 1960).

Tunca, Ömer, “Hac Yasak Edilebilir Mi?”, **Sebilürreşad**, C 1, S 15.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (**BCA**), Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 378.222.19.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 19.35.5.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 1.11.35.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.10.0.0. Yer No: 26.151.30.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 126.58.5.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2. Yer No: 128.20.12.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 301.18.1.2. Yer No: 129.50.5.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.10. Yer No: 260.748.5.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.1. Yer No: 26.63.1.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi **BCA**, Fon Kodu: 20.18.1.1, Yer No: 24.35.4.

**Türkiye Cumhuriyeti Resmi Gazete**, Kanun No: 2437, S 2710, 26.05.1934.

Us, Hakkı Tarık, “Hac Farızası Müftülere Hiçbir Vazife Düşürmez mi?”, **Yeni Gazete**, 16 Eylül 1949.

